80 [illegible]

[illegible]

Part = 2

हरिनामकावली

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह०भी०
१

श्रीकृष्णाय नमः नित्यं निजज्ञानं दसद्वितीयं प्रभुं द्विभुं सत्यमखिलं ततं त्रैस्तलमिति रस्ताखिलदृश्यमीशं प्रत्यंचमात्मानमहं भजामि १ शंकरं शंकराचा
र्यं केशवं बादरायणं सूत्रभाष्यकृतौ वंदे भगवंतौ पुनः पुनः २ सत्यज्ञानानंदात्मकमद्वितीयं ब्रह्मैव शुद्धसत्त्वप्रधानमायोपाधिकं सत् ईश्वरभावं मलि
नसत्त्वप्रधानाविद्योपाधिकं सत् जीवभावं च भजमानं जीवेश्वराभासेन करोति मायाविद्याचास्वमेव भवतीति तिन्नाय नी येश्वरात्तत्रमायाप्रतिबिंब
ईश्वरः तां मायां वशीकृत्य सर्वज्ञः सर्वशक्तिः स्वजीवानां सर्वेषामपुरुषार्थं संकल्पमात्रेणैव लीलया जगतः सर्गस्थितिविलयानाचरति ते च
ये जीवाः स्वाज्ञानरूपप्रकृतिस्थमुक्तमार्गानतिलंघनेन स्वात्मानं भजंते तेषामनुग्रहाय पायसनार्थं शंखचक्रगदापद्मलमृगपरशुधरं नीलोत्पलदलकाल
मेघपूर्णचंद्रस्फटिकसमानवर्णं आनंदघनं स्वं गागत्परं मूर्तिद्वयं प्रभुः सत्त्वमयं च वल्लीलास्पदं विष्णुशंकराख्यं स एवेश्वरो जगत्याहृत तच्च मूर्तिद्वयं वैकुं
ठकैलासादिषु भक्तानां हृद्रूपेण च नित्यं सन्निहितं वर्त्तते तेन एवं भगवान् विष्णुः फलत्यागपूर्वकं निरंतरानुष्ठितवेदानेवचनपरायणानां योगिविमलीकृ
तस्वांतानां नित्यानित्यवस्तुविवेकेन तृणीकृतब्रह्मलोकादिभोगानां शमदमादिमतां मुमुक्षूणां बहुविधसंनिधिः श्यासभूत वेदार्थविचारासमर्थानां प्र
बरा तरूपाणां मोक्षसाधनीभूतमेवात्मतत्त्वबोधनाय स्वांशेन श्रीभगवद्बादरायणरूपेणावतीर्णो बहुविधन्यायोपेतैरध्यायचतुष्टयात्मकैर्ब्रह्मसूत्रैः सकल
वेदांतवाक्यानि संग्रथ्य पामासत्तानि सूत्राणि श्रुतिगंभीरार्थतया पांडुरवगमाभिप्रायाणि सति दृदानीं कलौ दुष्टचित्तैर्भेदवादिभिर्भेदवादभिप्रकैश्चि
दुष्पाठः न्यायापेतानि पुरुषार्थपर्यवसायीनि न बभूवुः अथ भगवान् परमेश्वरः सर्वज्ञः शंकरः करुणया लोकानुग्रहार्थं स्वांशेन श्रीसर्वज्ञभ
गवत्पादशंकराचार्यरूपेणावतीर्य स्वांशैः शिष्यभूतैः सहावतीर्य सकलसूत्राणां व्याख्यानरूपं श्रीमच्छारीरकभाष्यकरणेन सकलश्रुत्यर्थगतिविघाति
न मिरतिरस्कारपटीयसो मुख्याधिकारिणः पुरुषधौरेयाननुजग्राह अथेदानीं ब्रह्मसूत्रार्थमीमांसायां समर्थानल्पसारात्मनां पासेनरूपत्तिब्रह्मनात्तं सा ह०म०
क्षात्कर्तुं चिकीर्षतां मंदाधिकारिणामनुग्रहं चिकीर्षुः श्रीभगवान् भाष्यकारः ते बालानलं करतलगतबिल्वफलीकारयितुं जपमात्रेण सकलपुरुषार्थसाध १
कं सर्ववेदांतसारभूतं तत्त्वमस्यादिमहावाक्यनिरूपणं हारस्तोत्रमारिप्सुः निर्विघ्नपरिसमाप्तिं प्रतिजानीते स्तोष्यस्तित्तोयमनेनाविष्णुमनादिं जगदादिं

५९३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह॰नौ॰ संगात्मकस्य चिद्रूपस्य जन्यत्वे शतत्रैव कारणत्वे हेतोर्व्यभिचारात् तत्स्यैव प्रत्यक्षत्वांगीकारात् सावयवमहानभ्यात्मेत्यजन्यत्वप्रतिपादकश्रुतिविरोधाच्चेनात
२ स्यजन्यत्वमिति जन्यस्यैवोत्पादननिमित्तत्वलक्षणमुपपन्नमिति नन्वेवमपि सतोऽन्तःकरणेन पृच्छ्यते न स्वविषयप्रयोजनयोरभावात् तत्र चाहिं स्त्रयगमिन्त्र
ब्रह्मले वविषयत्वमिति भवतामभिमानः सत्यानुपपन्नः कर्तृत्वभोक्तृत्वप्रमातृत्वेन प्रतीयमानस्य प्रतीचः तत्र हि तब्रह्मणामेदानुपपत्तेः नन्वेतमतीत्यप्य
स्ता हंकारस्यैव कर्तृत्वादिनानुभूयमानेन तु प्रत्यगात्मेति चेन्न अध्यासकारणाभावेन कर्तृत्वस्यत्वानुपपत्तेः किंजडे वस्तुनि कर्तृत्वाध्यासः उत स्वप्रका
शेनाथः कर्तृत्वमानमसंगात्मकमते जडस्यस वैस्यात्मथ तत्त्वेन अधिष्ठानत्वानुपपत्तेश्च न द्वितीयः स्वप्रकाशकस्य वस्तुनः अज्ञानविषयत्वाभावे नाधि
ष्ठानत्वायोगात् लोके अंशतो ज्ञातस्यैव शुक्त्यादेरधिष्ठानत्वदर्शनाद् स्वप्रकाशत्वानंगीकारात्स्वेन हि प्रकाशमानस्याप्यज्ञानविषयत्वं संभवति प्रका
२ शप्रकाशयोर्विरोधात् नास्त्यत्रादेर्विषयादोषस्य स्वप्रकाशविषयप्रमितेरंशप्रयोजनमपि न संभवत्यात्मनि प्रतीयमाने कर्तृत्वादेरनर्थस्यानि इति हि
संभवेन न कारणप्रमाणाद्दोषस्य वा भावाद्वैतस्यान्तकर्तृत्वाध्यासः इति तस्यैवात्मत्वानस्य वंधदोषवतो निःश्रेयसलाभेऽप्योगान्न विषयः संभवतीत्यपि
जनमिति चेत् संगतस्योक्तप्रकारेणाध्यस्तस्यज्ञाननिवृत्त्युपायादिस्यांशं कल्प्यते उभयप्रतिपादयन्त्याम्नि मा रभतेऽप्रसिद्धिनित्यादिनाथापि ननुज्ञानेवि
श्मौ अधिष्ठाने रात्त दृश्यमानेन संस्पृतिश्चक्रं संसरत्यनपायी वहति संस्पृतिः अहंकारादिप्रपंचः स्वरूपवत्त्वं भ्रमतीत्यस्यसहमाविर्भावतिरोभावाभ्यां २
चपुनः पुनरावर्तते इत्यर्थः कर्तृत्वादिमत्कार्यस्य वा संसृतिचक्रमहंकारादिप्रपंचजातं कर्मजीवोऽभ्यातिभोक्तृत्वान्नतीत्यर्थः अपमभिसंधिः आत्मा
वा इदमेक एवाग्र आसीत् इति ऐतरेयकसौम्येदमग्र आसीदित्यसंज्ञानमनन्तं ब्रह्मेत्यादौ कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवत्यन्यत्र धर्मादन्यत्राध
र्मादित्यत्रेवमानपि तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः यो शनायापिपासे शोकं मोहं जरां मृत्युमत्येति ब्रह्मविद् परं घोऽनन्तो ह्यनन्तो ह्यसरूपा वेदक्षेत्रयोत्पादिवेतामपा
स्मत्योः स्वरूपमाप्नोति परहृदं नाजेदं पश्यति परात्पैवे परं ज्ञात्वा नित्यन्तरयंतरं कुरुते अथ तस्य भयं भवति तत्त्वमसि इदं ब्रह्म ज्ञातास्मि अपमात्मा ब्रह्म राम॰
नदेतद्ब्रह्मापूर्वमनन्तरमवाह्यमित्यादयः श्रुतयो हि उपक्रमोपसंहारादिभिर्लिंगैस्तत्पराः संतः सत्यज्ञानानन्दमद्वितीयं प्रतीतमप्येतद्ब्रह्महन्तादि २

जगत्यां रराक्षं प्रतीवा रमानि भ जानि हत्वा दिष्ठु त्युक्तं तत्तराम।। जगदादिमिति जगतः वियदादिसर्वप्रपंचस्य आदिकारणं सकलं

क्षेत्तसंस्मृतिचक्रं प्रमतीत्यं यस्मिन् दृष्टे नश्यति तत्संसृतिचक्रं तत्संसाराध्वांतविनाशं हरिमीडे विस्मृयापनशीलं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं व्यापकं सर्वः तो
ष्यारोपितसकलाधिष्ठानतया सर्वात्मकत्वेन अनंतकल्याणगुणतया वस्तुतो निर्विशेषचिन्मात्रस्वरूपतया च कीर्त्यमिष्टे इति भक्तिनम्रल शौ
क्षणप्रमाणाभ्यां वस्तुसिद्धिः कीर्त्यमिष्टमाराध्यविष्णोः किं लक्षणं किं प्रमाणमित्याशंक्य जगदुपादानत्वे सति तत्कर्तृत्वमिति वदितं तत्तत्त्वज्ञानफले
प्रधानपरमाण्वादौ नरस्यैश्वरे च नातिव्याप्तिः ननु ईश्वरेऽभिन्ननिमित्तोपादानत्वं कुत्राप्यप्रसिद्धं दृष्टं सर्वत्र उपादाननिमित्तयोर्भेददर्शनात् सर्वोपा
सि दानत्वमप्यप्रसिद्धं न हि कार्यैककोपादानत्वस्यैव दर्शनात् ततः कथमप्रसिद्धं लक्षणमुच्यते प्रसिद्धस्यैव लोके लक्षणत्वदर्शनादिति चेदुच्यते पृथिव्यप्ते
जोवायवो विप्रतिपन्नाः उत्पत्तिमंतः पृथिवीत्वादेः घटवदिति ततो पञ्च जलादिषु पञ्चाग्निस्वजनपवनवदिति कार्यत्वमनुमापयन्नाकाशस्यापि ततदेतु
नां कार्यत्वानुमानानंतरं पृथिव्यादीनि सदुपादानानि तदुपरक्ततया प्रतीयमानत्वाद्यन्नियमेन यदुपरक्ततया प्रतीयते तत्तदुपादानं यथा घटादिमृदाद्यु
पादानमिति लाघवात् सर्वस्य जगतः एकसत्यकारणकत्वसंततये अभिन्ननिमित्तोपादानत्वेलसाधिसिद्धिः संभवतीति पर्यंतमेतद्वेदोऽस्यैकस्योपगादौ ज्ञी॥
वानगतत्वानादौ च अभिन्ननिमित्तोपादानत्वदर्शनात्तेन ज्ञातेमानसिद्धमभिन्ननिमित्तोपादानत्वमनूद्यास्य लक्षणत्वबोधने असा संभवतीत्यपि वक्तुं तेल
क्षणपरत्वाभावे नानुमानसिद्धमभिन्ननिमित्तोपादानत्वमनूद्यते सत्यस्य लक्षणबोधनमात्रेणैन वाक्यभेदप्रसंगात् सत्यचलक्षणः स्वरूपमाने दाक्षेवद व
स्मिन्नाविभूतानीति श्रुत्यैवनिर्णीयते प्रमाणं च विष्णोः शास्त्रयोनित्वात्ते नन्वनन्यवादिर्बोधनापेन सर्वैवेदान्ताः ननु लक्षणप्रमाणयोः सत्वे
न विष्णोः स्तोत्रकरणप्रतिज्ञासंबद्ध इति किं निर्दोषमिति भावः ननु पृथक्कारणं तत्र दृष्टं तो जन्ममिति व्यासे आकाशादौ दर्शनादाकाशादिकारण
स्यापि विष्णोरन्यजन्मजातमानेन जन्मसर्वोपादाननिमित्तत्वलक्षणं तस्मिन्ननुपपन्नं स्यादित्याशंक्य असंभवत्तु तन्नोनुपपन्नेति निन्त्यापेनेत
स्याजन्मत्वमाह अनादिमिति आदिकारणं तेन विद्यते यस्यासौ नादिः जन्मरहित इत्यर्थः अयं भावः किं असत्तो जन्म कारणं तदुत्पत्तेने नाद्यः जडस्याकाशा
देरपि कार्यत्वात् नापि द्वितीयः स्वस्यैव स्वकारणत्वानुपपत्तेः चेतनांतराभावे संभवत्यतेव तस्यापि कारणांतरेण जन्यत्वानुमानेन चेतनानवस्थाप्र

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हे॰मी॰ ३ निरेकेण प्रकारांतरेणाभावान्नेच प्रथमः द्वितीयः अपरिच्छेदप्रसंगात्तुल्यायास्तस्याः साध्यत्वानुपपत्तेः पुरुषार्थत्वाभावप्रसंगाच्चेत्यपि तृतीयः विरोधादुक्त
पक्षद्वयदूषणत्वापत्तेश्च न चतुर्थोपि सदसद्विलक्षणत्वेऽनिर्वचनीयत्वे न तस्याः अज्ञानावस्थानप्रसंगात् निर्वचनीयाज्ञाननिवृत्तेरनिर्वचनीयत्वानुप
पत्तेश्च न द्वितीयः निवृत्तिर्निर्वचनीया भवतीति तत्र सर्वथाप्यनुपपत्तेर्नाज्ञानस्य निवृत्तिः संभवतीत्याशंक्य नन्वादज्ञानस्य कल्पकाभावेनाकल्पितत्वाद्याज्ञा
ननिवृत्त्यसंभवः इत्यादिवत्सत्वपरनिर्वाहकत्वात्तत्प्रकाशे आत्मनि वस्तुतः संभवेन कल्पितत्वस्यैव वक्तुमुचितत्वात् इत्यनेन द्विप्रस्थानाः इमे स
त्याः कामा अनृतापिधानाः नासदासीन्नो सदासीदित्यादिश्रुतेश्च नाप्यनादिभावत्वेनास्य निवृत्त्यनुपपत्तिः अनादिभावस्यापि निवृत्तिरिति सामान
मात्रेः ज्ञानेनाज्ञाननाशश्रुत्यनुभवसिद्धिविशेषव्याप्तिविरोधेन तत्र लिंगोकृतानि प्रस्तावे नित्यवर्त्मनि निवृत्तिः निवाप्यते मृत्युमुखात्प्रमु
च्यते तेन ब्रह्मलोके तु परां तत्काले परामृताः परिमुच्यंति सर्वे इत्यादिश्रुत्या ज्ञानेन तु तदज्ञानं येषां नाशितमात्मनः मामेव ये प्रपद्यंते मायामे
तां तरंति ते अहमज्ञानजं तमः नाशयाम्यात्मभावस्थो ज्ञानदीपेन भास्वता योगी माया ममेया यत्नात्सेयं ज्ञानात्म तेन न मः इत्यादिस्मृत्या च अज्ञानव्यतिरि
क्तस्थूलेषु कोचवैषेरोचिततत्त्वात्तस्या सामिभीर्वत्वात्तन्नीकारदभावविलक्षणस्य भावस्य प्रदेशान्वयाभिप्रायाज्ञाननिवृत्तिः सद्रूपा आत्मापि नाचे
त्याह संसारध्वांतविनाशं हरिमिति संसारस्य कर्तृत्वादिरूपप्रकारांधकारात्तु अज्ञानं तस्य विनाशो निवृत्तिरूपं हरिं यस्य सदज्ञानेऽविरोधि चैतन्य
मित्यर्थः नवात्मा भिन्नायाश्च ज्ञाननिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तिः परिमिततिपरमात्मनोरसंबंधः असतिप्रमिनयसाभावः तत्रात्मसाध्यमिति साध्य
त्वेनस्याज्ञाने सति अज्ञाननिवृत्तिरूपात्मनः अभिमतरसंबंधः ज्ञानाभावे अज्ञाननिवृत्त्यभावो ज्ञानमित्यज्ञाननिवृत्तिरूपात्मनःयपि सत्वोपप
त्तेर्भिन्नसत्ताकयोर्भावाभावयोर्विरोधाभावाच्चेनित्यसिद्धायामपि अज्ञाननिवृत्तौ साध्यत्वभ्रांत्या वा पुरुषप्रवृत्त्युपपत्तेश्च प्रपंचोपशमं शिवमित्या
दिश्रुत्या तस्या आत्मामेदसिद्धेश्च सर्वथाप्यज्ञाननिवृत्तिरूपप्रयोजनसंभवेन स्तोत्रारंभो युज्यते इति भावः इति श्लोकार्थः १ ननु ब्रह्मस्वरूपस्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कं सच्चिदानंदात्मकं निर्विशेषं ब्रह्म भेदनिराकरणपूर्वकं बोधयंतीति न चेतावता प्रत्यक्षादिभिर्बाधितं शक्यं तेन बहुविधलिंगोपेततया तत्परत्वेन प्रबलत्वात् किं तु ता
एव प्रत्यक्षादीनि तात्विकांशानुपजीवकत्वात् श्रुतिज्ञानेन बाध्यानि तत्प्रमेयं बोधयंति प्रत्यक्षादयस्तूपजीव्यस्वप्रकाशचैतन्यविषयत्वादुभयमानापेक्षया
प्रत्यक्षत्वं प्रबलत्वं वस्तुविषयत्वाच्च प्रत्यक्षादिकं बाधितं तात्विकांशस्याबाध्यत्वात् व्यावहारिकांशे बाधस्यापर्यवसानात् ततश्च ताद्दशोऽन्यथात्वे निकर्तृदिप्रपं
चस्य परमार्थतोऽसंभवेन सोऽध्यस्त एव न च स्वप्रकाशस्यात्मनो विषयत्वाभावेनाधिष्ठानत्वायोगादध्यासानुपपत्तिः लोके पुरोवर्तिन्येवाध्यासदर्शनात् अहं जानामीत्य
ज्ञानविशेषणतया भासमाने स्वप्रकाशे तद्विषयत्वदर्शनात् स्वरूपचैतन्यस्य मामहं जानामीत्यतोऽनेन साधकतया सिद्धस्यात्मनस्तद्धर्माध्यासानुपपत्तेः स्वे व
न स्वतन्त्रोपाधित्वात्तस्यारोपितं शरीरादेः स्वतस्तारूप्येणारोपितानिर्वाच्यत्वात् परोपाधिरोपे संविदनिर्वाच्याध्यारोपेऽप्यदर्शनात्स्वप्रकाशस्य स्वरूपमेव संस्मि
प्रमाणत्वेनेति त्रिविधा विधा प्रमाणादेश्चाध्यस्तत्वाच्च न तत्प्रकर्तृत्वस्य व्यस्तत्वेन प्रमाणत्वादात्मनः कर्तृत्वादिसाक्षित्वोपलक्षितत्वेन गौणाभावाच्च त्वात्मैकं
विषयः संभवतीति सर्वं कर्तृत्वादेरनर्थस्यात्मन्यारोपितस्य समूलस्य निवृत्तिः प्रयोजनमपि संभवतीत्याह यस्मिन्नहमित्यादि यस्मिन्नस्मदाद्यनन्तं दर्शितप्रकारेण पोपरि
भूर्णोऽविद्योदये शांतादिस्वरूपे तन्निरंतरानुष्ठितश्रवणमननिदिध्यासनैः सम्यक् साक्षात्कृते तत्त्वं तद्विभ्रमः समूलं नश्यति लीयते तं हरिं ईडे इति
संबंधः अत्र अयमत्रश्रुतिः यत्र हि द्वैतमिव भवति तदितर इतरं पश्यतीत्यत्र तत्र सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिः ननु अहंकारादिप्रपंचमूलाज्ञान
स्य निवृत्तिर्न संभवति तस्यानध्यस्तत्वात् तेन वस्तुस्याध्यासे आत्माश्रयाज्ञानांतरांगीकारे चानवस्थापत्तेः लोके अनध्यस्तस्य द्वैतादेर्नानात्वं द्वैतद
र्शनात् किं च भावरूपाज्ञानस्यानादित्वेन निवृत्तिर्न संभवति अनादिभावस्यात्मवन्नित्यत्वनियमात् प्रमाणनिरूप्यत्वेनाभावादिलक्षणे भयवादिमते अनं
गीकारात् किं च किमज्ञाननिवृत्तिः सत्यसती सदसती सदसद्विलक्षणा वा आद्ये आत्मनो भिन्ना उताभिन्ना भिन्नाभिन्ना वा भिन्नाभिन्नविलक्ष
णा वा नाद्यः द्वैतापत्तेः न द्वितीयः आत्मनो नादित्वेनाविद्यानिवृत्तेर्ज्ञानसाध्यत्वानुपपत्तेः नापि तृतीयः विरोधादत एव न चतुर्थोऽपि भिन्नाभिन्नत्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह०मी० गादिभेदेन वर्णाश्रमादिभेदेन च भिन्नानां भुवनानां प्राणिनां चाऽसंभेदापादकानां कर्मापेक्षविधरणः विधारयिता यथा लौकिक सेतुः क्षेत्रसंपरान्तत्र जलानां
४ चासंकर्षाय विधारयिता तद्वत् हि यस्मात् एनं महिमानं येन चाधिष्ठानमूर्तेन सर्वं जगदाकाशेनेव व्याप्नुवंत्तर्वहिः पूर्णमित्यर्थः तथा च श्रुतिः यच्च किंचिज्जग
त्सर्वं दृश्यते श्रूयतेऽपि वा अन्तर्बहिश्च तत्सर्वं व्याप्य नारायणः स्थित इति सर्वव्यापकत्वे हेतुः नारायण इति नाराणि स्मादुत्पन्नानि सर्वाणि जगंति नाराणि ते
षामयनं आश्रयस्थानमित्यर्थः अनन्तरसूत्रेनानुक्रमेण जगत्कारणत्वेन प्रसक्ते वैषम्यनैर्घृण्ये संगा कांश्चित्सुखिनो देवादीन् कांश्चिद्दुःखिनस्तिर्यगादी
न् कांश्चिद्द्मध्यवर्तिनो मनुष्यांश्च सृजन्नीश्वरो विषमः स्यात् तथा प्रलयकाले अविशेषेण सर्वान् जीवान् संहरन्निर्घृणश्च स्यादित्याशंक्य तन्निराकरणेन हितक
५८ र्मापेक्षत्वे ईश्वरस्य ... सूत्रव्याख्यानम् ...
नुकूलो चिन्तेइति ...
4 ... दुःखरोगादिजन्मा ... विकाररूपा प्रकृतिः ... तदुपाधिविशिष्टस्य फलं जगद्येन स्वप्रकाश चिद्रूपेण परमात्मना विवृद्धं प्र
काशितमित्यर्थः अत्र च श्रुतिः तमेव भान्तमनुभाति सर्वं तस्य भासा सर्वमिदं विभातीति तस्य स्वरूपोपाधिविषयस्वप्रकाशः भासा स्वरूपचैतन्येनेत्यर्थः अपभाव एष एव सा
धु कर्म कारयति तं यमेभ्यो लोकेभ्य उन्निनीषते एष एवासाधु कर्म कारयति तं यमधो निनीषते इत्यभ्यो लोकेभ्यः नरके तिर्यगादिलोकेभ्य उन्निनीष
ते उर्ध्वं स्वर्गादिं प्रेरितानां पुंसां नेतुमिच्छतीत्यर्थः तिर्यगादिस्थावरान्तं नेतुमिच्छतीति श्रुत्याहितेते कारणपुण्यतत्कर्मापेक्षपातेतत्फलदातृत्वे २
बोध्यते न च पुण्यपापे एव स्वभावतः प्रवर्त्तेते ईश्वरस्य तु नश्यैव वैषम्यापत्तिरिति वाच्यं पूर्वपूर्वकर्मापेक्षया तेनैव प्रेरणात् ... तद्भावी सं ए०
सारस्य चानादित्वात् तत्र कारणाच्च तस्य वैषम्याद्यभावः सूत्रितः वैषम्यनैर्घृण्ये न सापेक्षत्वात् तथा हि दर्शयति न कर्मविभागादिति चेन्नानादि ४
त्वात् ईश्वरस्य वैषम्यनैर्घृण्ये न संभवतः सृष्ट्यादिप्राणिकर्मापेक्षत्वात् अर्थदोषस्य वेदान्तश्रुतिः दर्शयतीति प्रथमसूत्रार्थः ननु सृष्टेः पूर्वं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न्नगदारंभते इत्युक्तं ब्रह्मैव जगज्जायते नाद्यः द्वैतापत्तेः एकस्य निरवयवस्यारंभकत्वानुपपत्तेश्च द्वितीये तत्र स सर्वात्मना जगदाकारं भवति एकदेशेन वा ना(
द्यः कृत्स्नानो भाष्यस्य लाभावप्रसंगात् त्रिपञ्च ब्रह्मण एकमात्मापत्तान्ते द्वितीयः ब्रह्मणो निरवयवत्वात् सावयवत्वे चानित्यत्वप्रसंगात् निष्कलमित्यादि
श्रुतिविरोधाच्चेत्याशंक्य निरंशे पंशमारोप्य एकदेशे वेति दृष्टान्तः तत्राप्युत्तरं श्रुतिः श्रोत्रहिते तराणि त्यादि नाप्येनोत्तरमाह यस्येति यस्यैकांशा
दित्यमशेषं जगदेतदाविर्भूतं येन पिनद्धं पुनरित्थं येन व्याप्तं येन विबुद्धं सुखदुःखैः वेत्ति संसार २ यस्य परमात्मनः एकांशादेकदेशतुल्यान्मायावच्छिन्ना
दित्यंभोक्तृभोग्याकारेणा तदनुरूपमानं जगत्स्मादाविर्भूतं समुत्पन्नमित्यर्थः ब्रह्मणो वस्तुतो निरवयवत्वेपि मायावच्छेदेनांशत्वेन नीरांशहारोदेकदेशा
देवेदं सकलं जगदुत्पन्नं तथा च श्रुतिः पादोस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं दिवीति अस्याख्यायमर्थः विश्वा भूतानि ब्रह्मांडात्मकं सकलमिदं ज
ग[illegible] श्रुतिः [illegible] तानि त्रिपादस्यामृतं दिवि [illegible] दिति यावदस्य ब्रह्मणः पादः अंश इत्यर्थः त्रिपादोस्य
मस्य ब्रह्मणः अमृतं मोक्षरूपं दिवि स्वप्रकाशात्मनि स्वरूपे एव वर्तते न प्रपंचसंबंध इत्यर्थः ब्रह्मणः प्रपंचसंबंधरहितप्रदेशः श्रीबादरा
यणेनापि सूत्रितः विकारावर्ति च तथाहि स्थितिमाह निर्विकाररूपेणाप्यवस्थानं ब्रह्मणोस्त्यपमस्ति तथा हि स्थितिमवस्थानं ब्रह्म
णश्चाह तथा श्रुतिरिति सूत्रार्थः तथा च एकांशेन ब्रह्मणो जगदाकारेणावस्थानेपि न कृत्स्नप्रसक्त्यभावशंकेति भावः एवं
जगदुत्पत्तिं परमात्मन उक्त्वा तस्य जगत्स्थितिहेतुत्वमप्याह येनाप्येनद्धमिति पुनः पश्चात्तेन परमात्मना एतज्जगत् स्वस्ववर्णाश्रमादिमर्यादेन
सु पिनद्धं दृढं बद्धमित्यर्थः तथा च श्रुतिः एषसेतुर्विधरण एषां लोकानामसंभेदायेति अस्याख्यायमर्थः एष सर्वाधिष्ठानजस्तु
पंकस्य सर्वेश्वरत्वेन सर्वेश्वरत्वेनोक्तो भगवान् परमात्मा सेतुरिव सेतुः सेतुसामर्थ्य महतामेषां लोकानां भूरादीनां भेदेन व्यवस्थापयति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

९त मातकेशलोमादिवत्तथा तु रान्तं संभवतीह विश्वमित्यादिश्रुता विलक्षणाकारत्वेऽपि दृष्टान्तप्रदर्शनाच्चेति भावः ननु चेतनस्य प्रधानस्य स्व
ह॰मी॰ तः सृष्ट्याद्यसंभवेऽपि ईश्वराधिष्ठितस्यैतस्य प्रकृत्याकारत्वं भवत्विति योगानां सेश्वरसांख्यानां वा मतमाशंक्याह सकलेति प्रकृति
पू॰ सकलः प्रकृतिरधिष्ठाता च सर्वस्य यः सोऽकामयत बहु स्यां प्रजायेयेति स ऐक्षत बहु भवनकामनादर्शनात्तेरित्यात्मानं स्वयमकुरुतेति
ल स्वात्मनः जगद्रूपेण करणश्रवणात् कस्मिन्नु भगवो विज्ञाते सर्वमिदं विज्ञातं भवति येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यात्मनि खल्वरे दृष्टे इदं स
र्वं विज्ञातं भवतीत्यादिश्रुतेः एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः प्रकृत्यधिष्ठात्रोः भेदे प्रकृतिज्ञानेनाप्यधिष्ठातृज्ञानासंभवेनोपरोधप्र
संगाच्च सर्वसिद्धत्वस्येश्वरस्य लोकदृष्टसामान्यप्रसाधकेनानुमानेन सिद्ध्यसंभवाच्च स एव प्रकृतिरधिष्ठाता च सर्वकारोऽपि प्रकृतिश्चेति प्रति
ज्ञादृष्टान्तानुपरोधात्स्वात्मानमेव यामास्मानमृत्तिकादि प्रकृतेः परिणामात्मत्वत्तुरसामञ्जस्यादितीश्वरस्य प्रकृत्यधिष्ठातृत्वे निमित्तमा
5 त्रेश्वरस्याभावेऽपि हन्त स एव प्रथमं प्रकृतिरूपादानं कारणमधिष्ठाता चेश्वरः एवं सति प्रतिज्ञादृष्टान्तयोरनुपरोधादेकविज्ञानेन स
र्वविज्ञानप्रतिज्ञायाः यथा सौम्यैकेन मृत्पिण्डेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्यादिति प्रकृतिविषयदृष्टान्तस्य चानुपरोधादुपपत्तेरिति साध्या
नुरतत एव बहु स्यां प्रजायेयेत्यभिध्यानात्प्रकृतित्वस्याधिष्ठातृत्वस्य चात्मनस्तस्मात्प्रकृतेः तदात्मानं स्वयमकुरुतेत्यात्मने
व जगदाकारेण करणश्रवणात्कर्मकर्तृत्वेन पूर्वसिद्धस्यापि परिणामत्वेनापरिणामादिति पूर्वसिद्धस्यापि विकारात्मना स्वात्मने
परिणामयितृत्वात्सुनिमित्तमात्रमुत्तेश्वरस्यासामञ्जस्यादनुपपत्तेरिति लोकदृष्टसामान्यानुमितस्य लोकवदेव रागद्वेषादि
प्रसक्तौ ईश्वरतानुपपत्तेरितिनिराकृतेश्वराधिष्ठितप्रधानमपि कारणमिति भावः ननु स्वप्रयोजनरहितेजगत्सर्जने नादेवप्रवृत्तौ
सेश्वरस्योन्मत्तवत्प्रेक्षाकारित्वाभावप्रसंगात्स्वप्रयोजनोद्देशेन तु प्रवृत्तस्य नित्यतृप्तत्वव्याहतेश्चेश्वरो जगत्स्रष्टेत्याशंक्याह एम॰
पक्षान्तरेइति निरन्तरभासमानानवच्छिन्नपरमानन्दस्वरूपः आनन्दो ब्रह्म विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेत्यादिश्रुत्यैवानन्दस्यानादिनिर्मूतानि मात्रा ॥ ५

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कर्मनास्तित्वाद्विभागात्सर्वं सकलमात्रत्वादिति चेन्न संसारस्यानादित्वात्सृष्टेरनेन पाक्षत्वे स्थितिसंभवाच्चेति द्वितीयसूत्रार्थः तथा च ब्रह्मणो
जगत्कारणत्वेन कोऽपि दोष इति २ ननु सुखदुःखमोहात्मकस्य वियदादिप्रपंचस्य जडस्य सुखदुःखमोहात्मकं सत्त्वरजस्तमोगुणात्मकं जडं
प्रधानमेव कारणमनुमीयते चिन्मात्रस्य तु ब्रह्मणः तादृशजगत्कारणत्वानुपपत्तेः कार्यकारणयोर्वैलक्षण्यानुपपत्तेः अजामेकां लोहित
शुक्लकृष्णां व प्रजां जनयन्तीं सरूपा इति श्रुतेः अजामजन्यां लोहितशुक्लकृष्णां रजःसत्त्वतमोरूपां स्वरूपां स्वसमानरूपां बह्वीः प्रजाम
कर्षेणजनयतीत्यजा वियदादिप्रपंचं तन्नित्यर्थः इत्याशंक्याह सर्वज्ञ इति सर्वज्ञो योऽपश्यद्धि सर्वः सकलो योऽपश्यानंदोऽनंतगुणो यो गु
णधामापश्याव तो यस्त समस्तः सदसद्वस्तु संसार ३ यः सर्वज्ञः सर्ववित् इति श्रुतिः यः सर्वज्ञः सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः इत्यादिः सामान्यतः सर्व
जानातीति सर्वज्ञः विशेषतोऽपि सर्वं वेत्तीति सर्ववित् यस्य ज्ञानमयं तपः ननु जीवानामपि वेदकर्तृत्वं चाकुर्वाणादिरूपमिति श्रुतेरर्थः प्रधानस्य जड
त्वेन विविधकर्मफलरूपविविधविनाशदेहादिप्रपंचरचनानुपपत्तेः किंच सुखादेर्बाह्यहेतुर्धर्मत्वासिद्धेरीतरत्वे सैव प्रतीतेः अचे
तनस्य स्वतो लोके प्रवृत्त्यदर्शनात् जामितारिंचस्य लोहित कृष्णगुणात्मकेऽजोवत्र कारणपरमात्मैवास्ताव्याकृतविषयत्वात् प्रधान
जगत्कारणं वा दृश्यते नापि ईक्षतेर्नाशब्दं चेतनानुपपत्तेश्च नानुमानमित्यादिना प्रधानस्य जगत्कारणत्वं प्रत्यपेक्षितदेवस्ततेवेदस्यापि
ज्ञापयेति श्रुत्या जगत्कारणस्य सतः ईक्षतेः ईक्षणस्य श्रवणादशब्दं शब्दागम्यमनुमानगम्यं प्रधानं न कारणमिति प्रथमसूत्रार्थः अ
नुमीयत इत्यनुमानं प्रधानं कारणं न भवति तस्य जडत्वेन रचनानुपपत्तेः देहादिप्रपंचकर्तृत्वानुपपत्तेरिति द्वितीयसूत्रार्थः श्रुति
सिद्धसर्वज्ञस्य तु ब्रह्मणः न तथा भवतीति भावः यदुक्तं विलक्षणयोर्न कार्यकारणतेति तत्र ऊर्णनाभेस्तन्तोर्गोमयाद्वृश्चिकादेः उत्पत्त्या लो
शलोमादेश्च दर्शनादित्यभिप्रेत्याह यस्यास्तिवर्ण इति सर्वं खल्विदं ब्रह्म तज्जलानिति सर्वं यदयमात्मा इत्यादिश्रुतेः घटः सन् पटः स्फुरतीति सर्वस्य
प्रपंचस्य सत्त्वेन स्फुरणत्वेन च ब्रह्मसमालक्षणत्वान्न भावाश्रयी ऊर्णनाभिः स्वतन्तोर्यथा पृथिव्यामोषधयः संभवन्ति यथा सतः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

रेण स्थापितं तस्य मायागुणत्ववशादेव सर्वमुपपद्यत इति भावः ननु तर्हि ब्रह्मणि मायायोगे किमिति न गृह्यते इत्याशंक्याह पृथ्वी

व्यादिरिति श्रुतौ प्रियेत्यस्य इत्यर्थः अचिंत्यमनन्तमित्यादिश्रुतेः शब्दस्पर्शरूपरसगंधवत्त्वं

त्वादिस्वरूपावद्वाद भागात्रेंद्रियग्राह्यः किं तु सर्वस्यैककारणमिति भावः ननु ब्रह्मण एव सकलजगदाकारत्वे भोक्तृभोग्य

विभागो न स्यात् सर्वस्यापि ब्रह्मैकात्म्यात् लोकविशेषादित्याशंक्याह सम्यक्तत्त्वमतः इति व्यक्तो भोक्तृभोग्यरूपेण विभक्तोपि समु

द्रः प्रपंचः तद्रूप इत्यर्थः लोके यथा समुद्रे केनफेनतरंगबुद्बुदरूपेण विभक्तानेककार्यहेतुत्वेऽप्येकस्यापि ब्रह्मणो

विभक्तानेककार्यहेतुत्वं संभवतीति तत्र सूत्रं भोक्त्रापत्तेरविभागश्चेत्स्याल्लोकवदिति अस्यायमर्थः भोक्तुर्भोग्यत्वापत्ते

र्भोग्यस्य च भोक्तृत्वापत्तेरविभागः विभागाभावः स्यादिति चेन्न लोके समुद्रवत् विभागोपपत्तेरिति तत्त्वं ब्रह्मैव सर्व

कारणमिति भावः ब्रह्मण एव सत्तानृतं भोग्यरूपेणावस्थानमात्रमसदसद्घटनीति सत्त्वतमसदसत्त्वं सत्तान्तरं सत

ममेवादिति श्रुतेः एकं सत्यपरं ब्रह्म परमं पदं व्याव... किं सत्यविपदादि परमं तच्छ्रुतिरेतादिः ननु कार्यस्य

मृत्कार्यरूपविभागात् कार्यत्वात् पटादिवदिति तु मानात् सर्वस्य कार्यस्य स्वरूपं न परिमाणात् व्यावृत्त्या निपमा

स्य कार्यस्य समारंभ... ननु ब्रह्मणस्तत्त्वविभागादित्याशंक्याह यस्मादिति यस्मादनन्तात्पि नैव प

स्मार्थं रूपादनोऽनन्तविषयत्वान्नमयत्वात् सतो ... पिलराजतं स्मा ४ यस्मात्तस्मिन् स्वरूपवि

स्मारणत्वस्मात् आदिनास्ति एकमेवाद्वितीयं यस्मात्परं नापरमस्ति किंचिदित्यादि श्रुतेरित्यर्थः अनुमानस्य दोषवि

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह.सी० म ६

८

ग्रम० ६

पक्षीवंतीत्याशङ्क्य नैरात्मकामस्येश्वरस्याप्तसमस्तकामत्वाभावान्ते जितसमस्तत्वहानिरित्यर्थः लोके सार्वभौमादेः प्रेक्षाकारिणः प्रयोज-
नोद्देशं विना प्रवृत्त्यदर्शनात् प्रवृत्तस्योन्मत्तत्वदर्शनात् प्राणिकर्मानुरोधेन जगत्सर्जनादौ प्रवृत्तेरीश्वरस्य स्वभावता स्वभावे चेदन-
योगमायावशोऽनन्त ईश्वरः नारायणोऽपि प्रयोजनेनेवादि त्वेनेन तद्वेतोः प्रवृत्तेः लोके प्रयोजनवतामीश्वरस्य प्रवृत्तेः कथमेतत्सूत्रे त्वाशंक्य
लोकवत्तु लीलाकैवल्यमिति सूत्रेण लोके राजादिवदेवेश्वरस्यापि लीलायाः जगत्सर्जनादिरूपायाः केवलं प्रयोजनशून्यत्वमुपपद्यत इति स-
मादधाति यस्मादीश्वरः स्वयं वेति भावः ननु लोके कुलालादेः स्वदेहः स्वशरीरस्य पानस्पर्शादिप्रयोजनपरिज्ञानिनः वा त्वमदाद्युपसं-
हारपूर्वकमेव सर्जने प्रवृत्तिदर्शनाद्धारणाच्च निर्विकल्पस्याशरीरस्यान्तरवासनासहितस्य प्रयोजनापरिज्ञानिनः स्वयमिति
तोपादानाभावे नैवाद्यसाधनेरहितस्य कथं सर्गादित्वमित्याशंक्याह अनन्तगुणसत्त्वनिश्चलं त्वात्तः सर्वशक्तित्वसर्वज्ञत्वादयो
गुणा धर्मा यस्य सः नन्विहेतुमाह गुणाधामेति प्रकृतेः सत्त्वे पाद्मायां गुणाः सर्गस्य गुणविशेषस्य सत्त्वार्थः वाह्यसाधनाभावेऽपि दृष्टान्तोऽस्ति ध्या-
ने इत्यत्र दर्शनाद्देवानां योगिनां च वाह्यसाधनं विना गुणगणात् योगसिद्ध्या सर्गादिदर्शनात् दृष्टान्तं च शरीरान्तरं विनापि शरीराधि-
ष्ठानत्वदर्शनात् योगिनः शक्तिविशेषे चक्षुरप्येतैर्मायायोगतः सिद्धं मायाविनं तु नहेश्वरमित्यादेरीश्वरस्य सर्वसाधनपरीपस्याः मा-
यादाले: प्रकरणान्तरकारेणोपसंहारदर्शनान्नेतिचेन्न क्षीरवद्धि देवादिवदपि लोके सर्वधर्मोपपत्तेश्चेति सूत्रैः कुलालादेर्मृदा-
द्युपसंहारदर्शनादीश्वरस्य चेद्वाह्यसाधनोपसंहाराभावेऽप्यनवद्यत्वेन शक्त्या वाह्यसाधनाभावेऽपि क्षीरस्य दध्यादिहेतुत्ववद्देवत्वो-
क्षेत्रादिवच्च प्रपंचहेतुत्वोपपत्तेः मायावशादेवस्य देवांशस्य वक्तुं सर्वधर्माणामुपपत्तेश्च नकोऽपि दोष इति समाधानाच्चेत्याश-

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह॰मी॰
७

अध्यानपरायं विदुरीशं तं संसारः ५ प्रमीशं विदुः साक्षाद्यन्न भवंति ते पितिसंबंधः कीदृशो धिकारिणो विदुस्तत्राह आचार्येभ्य इति आ
चार्येभ्यः करतलामलकवत्साक्षात्स्वरूपदीक्षितेभ्य इति तेभ्यः सर्वकर्मसंन्यासेन समित्पाणिरुपहारपूर्वकं विधिवत्स्वेष्टरूपसन्नेभ्यः शांते
भ्यः केवलशिष्यकृपयैव तद्बोधने प्रवर्तमानेभ्यो गुरुभ्यः सकाशात्तत्त्वं प्रथमं ज्ञात्वा तेन सम्यग्ज्ञातेन स्वस्वरूपं निरूपितं स्वयं कृतस्य नित्यस्य
7 श्रीविष्णोरंकितं वेदैस्तेलब्धमुत्सृज्य मायुक्ते तेषां आचार्यवान्पुरुषो वेदेति तद्विज्ञानार्थं स गुरुमेवाभिगच्छेत्समित्पाणिः श्रोत्रियं ब्रह्मनि
ष्ठं नैष्ठिकेन मतिरापनेया प्रोक्तान्येनैव सुज्ञानाय प्रेष्ठेत्यादिश्रुतेः हे प्रेष्ठ नचिकेतः एषा ब्रह्मविषया मतिः तर्केण शुष्कतर्केण
मूलप्रमाणरहितेन नापनेया प्रापणीया न भवति किंतु अन्येन सर्वज्ञेन गुरुणा प्रोक्ता प्रवेदिता सती पूर्ववत्ज्ञानायोपदिष्टा
सती सुज्ञानाय सम्यक्ब्रह्मविषयाविद्याविघातिज्ञानाय भवतीति कठश्रुतेरर्थः तद्विद्धि प्रणिपातेनेत्यादिस्मृतेश्च प्रथमं ज्ञानेन सा
कल्येन समाधानादिकं संभवपदे साधनांतरमप्याह वैराग्येत्यादिना वैराग्येण विषयदोषविवेकेनोत्पन्नेन सम्यक् लोकोत्तरी
कारेण वैराग्यस्य वधिमतः स्पृहा परा काष्ठा मापन्नेन विषयविवेचनेन परिहितकृतो योनिरिंत्रस्याभ्यासः श्रवणावृत्तिः तेन यद्वलेमननं तेन वे
वाल्येन तिष्ठासेदिति तत्र नैष्ठिकं बाल्यं ज्ञानात्तीर्थाद्विद्याद्युत्पादनमन्त्रो ब्रह्मलाक्षीतं कतेनोपायं जितेभ्यः भजनं तेन पात्रकारि ध्यानपराः अ
ध्यात्मनिष्ठा ज्ञेयविषयध्याननिष्ठाः संतो यं विदुरित्यर्थः नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो न मेधया न बहुना श्रुतेन यमेवैष वृणुते तेन लभ्यस्त
स्यैष आत्मा विवृणुते तनूं स्वां नायमात्मा बलहीनेन लभ्यः ततस्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः इति मुंडकश्रुतेः प्रवचनेनाध्ययनेन मेधया ग्रंथ
र्थधारणसामर्थ्यं श्रुतेन मननाभ्यास बहुधा विवहितं एतैर्न लभ्यः किंतु एष साधको यं परमात्मानमेव श्रवणादिभिर्लिंगं तं प्रार्थयते ते
नायमात्मा लभ्यः तस्य एवं प्रार्थयमानस्य एष आत्मा स्वां तनूं सच्चिदानंदात्मिकां विवृणुते प्रकाशयतीत्यर्थः बलहीनेन निदिध्यासनेन मा टम॰
७

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

५६

स्य तत्तो मध्यात्स्थरज्जां व्यभिचारात् आगमबाधितत्वाच्चेति भावः अलप परमार्थतो जगदाकारेण परिणमत इति भास्कर मतमाशंक्य निराक
रोति अपि नैव परमार्थमिति एवं वियदादि जगदाकारेणावस्थानेन परमार्थ न वास्तवमित्यर्थः निष्कलं निष्क्रियमित्यादि श्रुत्या निरवयवब्रह्म
णो परिणतो जगद्रूपपरिणाममात्र पपत्तेः सर्वात्मना च परिणामे ब्रह्माभावप्रसंगात् पुनः प्रलयकाले सच्चिदानंदाकारेण परिणामे च ब्रह्मणो नित्य
त्वप्रसंगात् ... मृदंशस्यावयवत्वेनांशतः फेनादिपरिणामे प्यवस्थितिसंभवाच्चेन ब्रह्मणो जगदाकारेणावस्थानं वस्तुतः न कारेणापि ब्र
ह्मण सत्कि निरवयवत्वश्रुतिकोपो वेति परिणामवादं मद्दृष्यपक्ष्यपक्षो स्यार्थः तदनन्यत्वमारम्भणशब्दादिभ्य इति विवर्तवादं गीकार
तदनन्यत्वं परमार्थतः प्रपंचस्य तद्व्यतिरेकेणाभाव एवं आरम्भणशब्दाक्षिप्तः वाचारंभणं विकारो नामधेयमित्यादि श्रुतिभ्य इति तत्स्या
र्थः ततो जगतो मिथ्यात्वान्न जगत्कारणत्वं ब्रह्मणो वास्तवमिति भावः ननु सर्वैः परिदृश्यमानस्य जगतः कथं मिथ्यात्वं दृश्यत्वादेव शु
क्ति रूप्यादिवज्जगतो मिथ्यात्वमिति चेन्न हि ब्रह्मणो पि दृश्यत्वान्मिथ्यात्वापत्तिरित्याशंक्याह दृश्यादन्यदिति दृश्याज्ञेतन्यविलक्षणादन्योपो
विद्युरिति शेषः अदृष्टो द्रष्टेत्यादिश्रुतेरित्यर्थः दृश्यादन्यत्वे हेतुमाह निर्विकल्पज्ञानमयत्वादिति विषयोनपेक्ष विज्ञानस्वरूपत्वादि
त्यर्थः विज्ञानघन इति श्रुतेः कूटस्थज्ञानमात्रस्वरूपस्य कथं सर्वज्ञत्वमित्याशंक्याह ज्ञाता ज्ञानेत्यादिना ज्ञाता ज्ञानज्ञेयविहीनो पि ज्ञा
ता ज्ञानाश्रयः ज्ञानमविद्यापाश्रितः करणस्यापरिणामविशेषः ज्ञेयं वियदादि वस्तु तदहितो पि अविद्योपहितः सन् सदा ज्ञः ज्ञाता
सर्वज्ञ इति वेद्यं न च तत्सर्वज्ञतिवेत्तास्तीत्यादिश्रुतेरित्यर्थः तस्मात् जगतो मिथ्यात्वाद् ब्रह्मणो जगत्कारणत्वमवास्तवं तटस्थं तदुपलक्षणं न तु वि
शेषणमिति सिद्धं ४ एवं केवलतार्किकानवग्राह्यं श्रौतं जगत्कारणं विलक्षणं तत्त्वं इदानीं भक्त्या एकसाधनसंपन्नैर्यः स्वयं शुद्धोपराप
रो रेव अवगाह्यं तत्त्वं तत्तु मा रभते आचार्य इत्यादिना आचार्यम्पोलव्य स्वसमस्तु ततत्त्वो वैराग्येणाभ्यासेन वै ताच्चेवदढिमा ममत्वैका
मौ

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

क॰भा॰ तेत्यर्थः तन्मनः ज्ञाने आत्मनि देहेंद्रियादिव्यापारसाक्षिणि चित्प्रकाशे आत्मनि नियच्छेत् केन आदिषोमभूमिं विहाय तत्साक्षिचै
८ तन्ये स्वात्मत्वेन कुर्यादित्यर्थः तदुक्तमाचार्यैः मनसा मनः स्वरूपधीसाक्षिणि ज्ञाने विग्रहं चिन्मात्रतया विलाप्य कादेहादिगोचरविषयमि
तिज्ञानं मनन आदिसाक्षिचैतन्यं महति देशकालादिपरिच्छेदशून्ये आत्मनि ब्रह्मणि नियच्छेत् ब्रह्मणा एकीकुर्यादित्यर्थः तत्रेमं महान्तमा
त्मानं साक्षित्वेन त्वे विकल्पेन गण्यमं वेकर्षणा ते सर्वव्यापकमी ते अनन्तधर्मे स्वभावधर्मादि साक्षिणा मकं तं आत्मनि नियच्छेद् देहब्र
ह्मास्मीति कृत्स्नप्रत्यक्षत्वं प्रत्यक्षः प्रकाशमानपरमात्मरूपादिपूर्णब्रह्मत्वात्मना अवतिष्ठेतेत्यर्थः तदुक्तं दर्शनादर्शने हित्वा स्वयं के
वलरूपतः यस्तिष्ठति स तु ब्रह्मन् ब्रह्म न ब्रह्मवित्स्वयमिति परं प्राप्त ॥ तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः नापरमात्मा
४ नं विज्ञाय विशेषेण ज्ञात्वा धीरः धीमान् विषयाणां मृषात्वं विचार्य प्रज्ञां प्रत्ययसंततिं कुर्यात् अनन्याश्चिंतयन्तो मां ये जनाः पर्युपा
सते तेषां नित्याभियुक्तानां योगक्षेमं वहाम्यहं ध्यानेनात्मनि पश्यंति केचिदात्मानमात्मना इत्यादि श्रुतिस्मृतयोऽपि अस्मिन्नर्थे वदं
तीत्यादिश्रुतिं प्रदर्शयन्नाह देवमननं परिपूर्णं हृत्स्थं अनन्तं लभेत् मनने रसं आमननं ध्यात्वा आत्मस्थं अनन्तविदेवं विदुषी शांतं संसार ७ दे
वं स्वप्रकाशं अवाप्य परमं वशः स्वयं ज्योतिरिति श्रुतेः अनन्तं अनवस्थं न्यं यस्मात्परं नापरमिति श्रुतेः परिपूर्णं परि इति सर्वेषु देशेषु
कालेषु च वस्तु मानं च लेवेद मत्स्येषु रस्तात् स्वाङ्गस्य हृदि गात श्रोत्रे राधश्चोर्द्धं प्रस्तात्स्मिन्निति श्रुतेः साद्गतायस्तंउश्च इत्यादि श्रुते
श्च अत एव त्रिविधपरिच्छेदशून्यत्वात् या अनन्तत्वं ते नामाख्या अभिधायत्वं महतो निरन्तं प्रभवया दिना अमानमजमानं पुरुहे क॰
लेभं प्राप्य शरीरं तत्र नर्वजं सर्वतः मोक्ष्यधीरात्मना सान त्रस्या दिस्मृतेः अथ गादिभिर्भृशः नियत आत्मा चितं ये बाभित्यर्थः अनंतं नं ८
हि तं महान्तं जरं त्यादि श्रुतेः स त्वमिति दृश्यमानात्मानं पश्यन्नीते लोकते रमित्यादि श्रुतेः अन्तर्यामी केवलतो का गम्यं किं तदुपनिषदं मं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

कुर्वाणो नेत्यर्थः निष्कलं निरवयवं परमात्मानं नित्यं ध्यायमानः प्रत्यक्षं तत्त्वाविषयीकुर्वन्नुरुषः ततो ध्यानात्तं पश्यति अत एव तिचं येन सा
साक्षात्करोतीत्यर्थः तदुक्तं भगवता [illegible] प्यात्मेनमुक्ते ते पवैराग्येण च गृह्यते अभ्यासेन समाधिजाता [illegible] सिद्धिरिति प [illegible] ध्या ९
नपराविदुरित्युक्तं केन कर्मणा केन प्रकारेण वा ते विदुरित्याकांक्षायामाह प्राणा [illegible] मिति विज्ञं [illegible] ध्यानात्स्यतवा
ततपुनरत्रैव विलापयंत्रीणां चित्ते [illegible] रिति विडपंत संसार ॰ ६ प्राणानवो गां [illegible] प्राणायाम [illegible] नंतरमोमि
तिजपंत एवं वा चित्तमं ततः करणं हृदि [illegible] सूर्यादीन् [illegible] रुधानि हृध्या ओमित्यात्मानं [illegible] ध्यायमात्मानमिति श्रुतेः आ
त्मानं चित्तं पूर्णीतनिरुध्यादित्यर्थः ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म व्याहरन्माम नुस्मरन्नित्यादि [illegible] ओमिति [illegible] काशेहृदि
दयाकाशे चित्ते रुद्धा अन्यत्र रूपरसादीनां स्मृत्वा आत्मा [illegible] विषयं [illegible] विषयदोषदर्शनेन [illegible] कल्पमथवात्मानं स्पर्शो
सर्वान्नशेषतः मनसैवेन्द्रियग्रामं विनियम्य समंततः शनैः शनैरुपरमेद्बुद्ध्या धृतिगृहीतया आत्मसंस्थं मनः कृत्वा न किंचिद
पि चिंतयेत् यतो यतो निश्चरति मनश्चंचलमस्थिरं ततस्ततो नियम्यैतदात्मन्येव वशं नयेत् पुनः पश्चात् [illegible]
सर्वाग्रं चित्तं अत्रैव ब्रह्मात्मनैव विलापयेत् [illegible] चित्ते लीने [illegible] ध्यानव्यापारोऽपरते [illegible] रिति [illegible] काश [illegible] पः
रमात्मा [illegible] विलुबिडरित्यर्थः तदुक्तं [illegible] निर्गुणोपासनं [illegible] समाधिः [illegible] समाधिर्निरोधात्मकः सो ना
प्रासेन लभ्यते निरोधलाभे पुंसां [illegible] पुनः पुनरभ्यसितेऽपि [illegible] तिष्ठति प. [illegible] नसीमा
प्रासेन [illegible] निश्वासनापमर्य [illegible] विवेकी [illegible] मन
[illegible] छेत्तज्ज्ञाने आत्मनि ज्ञान आत्मनि महति नियच्छेत्तच्छांत आत्मनि [illegible] प्रथमं [illegible] व्यापारं [illegible] व्यापारेण अत एव
सिनियच्छेत्तन्निरुध्यात्तत्त्वा [illegible] प्रथमं [illegible]

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह.गी० नसा न मनुते येनाहुर्मनो मतमित्यादिश्रुतिविरोधप्रसंगात् नं कालहि श्रुतिद्वयस्यापरस्परं विरोधार्थ इति चेत् अत्र ब्रूमः मनसैवेदमाप्तव्यमि
१ त्यादेरात्मनो वृत्तिव्याप्यत्वं विवक्षितं न मनसेत्यादिश्रुत्या फलव्याप्यत्वं निषिध्यते आत्मनो वृत्तिव्याप्यत्वेनाभ्युपगमे तत्करणादृतौ प्रतिविंबित ५५
तया स्फुरितत्वं स्वस्फुरणं आसमानत्वं फलव्याप्यत्वं फलेनैतत्कृतचिदाभासेन भास्यत्वं तथा च न श्रुतिद्वयविरोधः तदुक्तं भारतीतीर्थैः स्वप्रकाशो
ऽपि साक्ष्येष धीवृत्त्या व्याप्यतेऽन्यवत् फलव्याप्यत्वमेवास्य शास्त्रकृद्भिर्निवारितम् इत्यत्र प्रमेयमनादिचेत्यत्र श्रुतेरमीरितं मनसैवेदमाप्तव्यमिति धी
व्याप्यता श्रुतेति अतो विषयस्यापि विरोधः संभवतीति भावः योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यादिवाक्येन देहादिव्यति
रिक्तत्वेन असंगपुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्यादिना स्वयंज्योतिष्ट्वेन असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिना चासंगत्वेन अद्वैतत्वं प्रपञ्चातीतत्वादिना च अ
७ लुप्तचित्त्वेन प्रतिपाद्यमानं त्वंपदार्थं हृदयपलमंयंपं विदुरिति संबंधः (योऽयं विज्ञानमयः प्राणेषु हृद्यन्तर्ज्योतिः पुरुष इत्यादिवाक्ये
नाव्येन देहादिव्यतिरिक्तत्वेन असंगपुरुषः स्वयंज्योतिर्भवतीत्यादिना स्वयंज्योतिष्ट्वेन असंगो ह्ययं पुरुष इत्यादिना असंगत्वेन अद्वैतत्वेन प्रप
तीतादिना च अलुप्तचित्त्वेन प्रतिपाद्यमानं त्वंपदार्थं हृदयपलमंयंपं विदुरिति संबंधः) तत्पदार्थमाह भावयेत्यानंदमिति भावरूपेणाश्रयोऽपेक्ष्या सा
वानंदरूपो भावरूपानंदत्वं युवा स्यात्साधुयुवाध्यायक इत्यादिना सार्वभौममनुष्यमनुष्यगंधर्वादिस्थानेषु उत्कर्षेणानुपमानः आ
नंदः यत्र काष्ठां प्राप्तः सोऽस्ति निरतिशयानंदः यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान् न बिभेति कुतश्चनेति वा
ङ्मनसागोचरब्रह्मत्वेन रूप्यमाणः इत्येवं भावयस्यानंदमित्यर्थः अनन्यमनन्यं तद्वितीयं यस्मात् सोऽनन्यः तमद्वितीयं निरतिशयानंदं त ए.म०
८५ त्पदार्थमित्यर्थः ८ ननु ब्रह्मणोऽनन्तत्वं कथं द्वितीयस्य घटपटादेरनुभवादित्याशंक्य सर्वस्यापि द्वितीयस्य स्वरूपत्वेन मुक्तिरंगेनाह १
वृत्तेति मिथ्यारोपितत्वादारोपितस्य चापरमार्थभूतस्याधिष्ठानमात्रत्वात् सर्वं खल्विदं ब्रह्म आत्मैवेदं सर्वं ब्रह्मैवेदं सर्वमिदं सर्वं यदयमा

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तत्तौपनिषद् इत्यादिश्रुतेः आत्मस्थं आत्मनि कार्यकारणसंघाते जीवत्वेन प्रविश्य स्थितं तदेवानुप्रविशदनेन जीवेन आत्मनानुप्रविश्ये
त्यादिश्रुतेः एवंभूतं विमृश्य धीरा लावस्तविदो भवंति पंचदृष्ट्यं सर्वप्राणिनां हृदये तर्यामितया स्थितमीशं विदुः तत्र च श्रुतिः अंगुष्ठमात्रः
पुरुषो मध्य आत्मनि तिष्ठति ईशानो भूतभव्यस्येत्यादिः हृदयोपाधिना अंगुष्ठमात्रः स्वतः पुरुषः पूर्णः मध्ये देहमध्ये आत्मनि हृदये इत्य
र्थः ७ एवं तावदूह इत्यादिसाधनसंपन्नैरेवाचार्यास्तत्त्वतः अधुना तत्त्वंपदार्थविवेकसंपन्नैरेवाचार्यास्तं विमृश्येत्युपक्रमते मात्रा
तीतमिति मात्रातीतं स्वात्मविकाशात्मविबोधं ज्ञेयातीतं ज्ञानमयं हृद्युपलभ्यं भावग्राह्यानंदमनन्यं च विदुर्यतयः ८ मीयते अर्थो आभि
रिति मात्रा चक्षुरादयस्तान्यतीतं चक्षुराद्यग्राह्यमित्यर्थः अत्र श्रुतिः न चक्षुषा गृह्यते नापि वाचा नान्यैर्देवैस्तपसा कर्मणा वा इत्यन्ये
वीक्षकस्तु मांइद्रियैस्तपसा कृच्छ्रचांद्रायणादिना कर्मणा अग्निहोत्रादिना वेनगृह्यते ज्ञातुं न शक्यते स्वप्ना इत्यादिरहितादित्यर्थः त
र्हि तद्गुणरहितं न अयं हर्णात्मा इत्यवेति न वाच्यमित्याह स्वात्मविकाशात्मविबोधमिति स्वस्य प्रतीचः आत्मा स्वरूपं तस्मादिकाशो भि
र्हि तद्गुणरहितं अयं हर्णात्मा इत्यवेति नवाच्यमित्याह स्वात्मविकाशात्मविबोधमिति स्वस्य प्रतीचः आत्मा स्वरूपं तस्मादिकाशो भि
व्यक्तिर्यस्य न सिद्धात्मनि अंतःकरणे विबोधो विशेषबोधोपलक्षितयोऽतः ततो हि बुद्धिग्राह्यमिति प्राप्ते नेत्याह ज्ञेयातीतमिति ज्ञेयं ज्ञानविषयं
स्तु अतीतं वर्तमानं गच्छत् ज्ञेयातीतं ज्ञेयं भवति अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्यादिश्रुतेः विदिताद्वेदनविषयात् अपि प्राप्ताः तु किं हते
स्तु अतीतं सर्वमात्मनं गच्छन्ति ज्ञेयातीतं ज्ञेयं भवति अन्यदेव तद्विदितादथो अविदितादधीत्यादिश्रुतेः नन्वेतर्हि ज्ञेयातीतस्य कथ
विषयो न भवतीत्यर्थः अत्र हेतुमाह ज्ञानमयमिति ज्ञानस्वरूपत्वादित्यर्थः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यादिश्रुतेः नन्वेतर्हि ज्ञेयातीतस्य कथ
मंतःकरणे विशेषबोधः इत्याशंक्याह हृद्युपलभ्यमिति हृदि बुद्धौ भावगणातीतस्यापि सर्पस्य आदर्शे स्फुरण प्राप्ति प्रतिबिंबितया भानवत् ज्ञेयाती
तस्यापि विकृतौ बुद्धौ स्फुरणप्राप्ति प्रतिबिंबिततया स्वतः स्फुरणं संभवति तथा च श्रुतिः मनसैवेदमाप्तव्यं एषोऽणुरात्मा चेतसा वेदितव्यः दृश्यते त्वग्र्यया
बुद्ध्या इत्यादिः न चैवं वाक्यं तु आत्मनो बुद्धिग्राह्यत्वं प्रतीयते इति वाच्यं आत्मापि मनसा सह मन्तव्यं मते मंता इति श्रुतिः न विज्ञातेर्विज्ञातारं विजानीयाः प्रश्ने

ते:

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हरगी० १० सुषुप्त्येकगं मोक्ता सो ऽयमन्वयव्यतिरेकाभ्यो विलक्षणः साक्षी चिन्मात्रो देहादिशिवरूपत्रयाश्रितो भोगप्रथूलप्रविविक्तआनंदरूपो मोक्ता विश्वतैज
सप्राज्ञेभ्यः उपाधिपृक्तेभ्यो विलक्षणः सर्वस्याभासको पश्चिन्मात्रो ऽहंपदलक्ष्यं तु ऽहंपदलक्ष्यसाक्षी तस्मात्तमनेनरूपेण सो ऽसावहं शिवशब्दल
क्ष्यं ध्यानं हे ऽमलत्वं वेद्यत्वेनपदलक्ष्यार्थमसाक्षात्कुर्वन्तस्तस्य ब्रह्मतत्त्वसाक्षात्कारसंभवात् १० नन्वेवं देहादिविलक्षणमात्मानं तस्य ब्र
ह्मत्वं च जानतामपि केषांचिन्मुक्त्यभावः पुनरपि देहाद्यात्मबुद्धिः स्थ्युपपत्ते अतो देहाद्यतिरिक्तात्मज्ञानेन फलमित्याशंक्य तेषामप्र
तिबंधात्मज्ञानाभावादेव मुक्त्यभावः मा गादिति तज्ज्ञानस्य तत्साधनत्वेन प्रतिबंधश्चास्य तस्य प्रपंचानामदेहादिष्वसत्यत्वात्मत्वबुद्धिः पूर्वपूर्व
वासनया प्राप्ता पितामपंचदेहादिषु असत्यत्वात्मत्वभावनयात्मनश्चित्स्वरूपत्वभावनया आचंद्रार्कादीर्घकालनैरंतर्यसत्कारासेवनया निवर्त्यते
यावदात्मनि जाते नात्मज्ञाने नैव ते सर्वत्र स्वेच्छमवर्तीत्याशयेनाह हित्वेति हित्वा हित्वा देहस्यमशेषं सविकल्पं मनसा शिवमाद्यशिमात्म
जगतामंत्यन्तादेहं पंचप्रविशंस्यमुक्तमत्युक्ते ११ इदं पद्मकोशो ऽर्च्यते सविकल्पं सपदेव सर्वलक्षणादिकं सहितं सर्वमेव वा सामा
नरं च प्रपंचं हित्वा अस्यसत्वेनानात्मत्वेनच भावनया निरस्य देहादेरनात्मत्वं जगतो मिथ्यात्वं चैवासपिले त्यर्थः तदुक्तं भारतीतीर्थैः श्री
मात्रे हादिभिन्नोपमिथ्यात्वे दंजगतः पोः देहाद्यात्मत्वसत्यत्वधीर्विपर्यपभावनात्तत्वभावनयानेष्वेत्सात्तो देहादिभिस्तितामात्मनो भा
वयेत्तद्वन्मिथ्यात्वं जगतो निश्चामितिशिवपदशिवमाद्यमात्रस्वप्रकाशचिन्मात्रेष्वच्छलो संगविभक्त्वादिभिर्जगतोपमत्वा श्री
त्मत्वेन ज्ञात्वा तदुक्तं विद्यारण्यगुरुभिः पंचकोशपरित्यागे साक्षिबोधावशेषतः स्वस्वरूपं स एवस्याच्छून्यत्वं तस्य दुर्घटमिति ततः देहस्य
कांश्चात्मत्वेनाभिमत्य पंचविमुक्तं प्रविशंति तत्र प्रवेशस्तु तदात्मतयावस्थानमेव मुख्यप्रवेशस्यासंभवाद्भक्तिरिद्धेस्लेवमवतीत्याश्रितो
मुक्तमत्याः अच्युतेपुर्तिरहितेनाविनाशिनि ब्रह्मणि आत्मत्वेनयाभक्तिर्भजनं तेनयुक्ताः इत्यर्थः अथ योन्यां देवतामुपास्ते अन्यो
सावन्योहमस्मीति न स वेद यथा पशुरेवं स देवानां इत्यादिश्रुतेः ११ आत्मनि हि वृहदारण्यके पंचमाध्याये आत्मविद्या पिको जनको भवेद्देहे च पश्चेद्दत्तानां प्रकाशमास्मान ग्म० १०

मा पुरुष एवेदं विश्वमित्यादिश्रुतेश्च न अस्त्यन्यः परो कोऽपि द्वितीयस्तदतिरिक्तमभिप्रेसारूप्य घटितिपयद्वेद्यं चिद्विषयः शब्दादि ^श
वस्तुसत्तत्वं विषयाणां तत्र सत्त्वेनैवेति विदित्वा तदहं च ध्यायेत् एवं पंसनकाद्यामुक्तयोऽभूवन् ९ यद्द्विषयाणां वि शेषेण विशेषेण पुरुषं च आत्मा
तिविषयः शब्दादिरिति द्विषयाणां वस्तुसत्तत्वं मत्तः परमार्थभूतं तत्र सत्त्वेन सत तत्त्वस्वरूपं यस्मात् दृढस्तुसत्तत्वं तस्मिन्विषयाणां सर्वस्यारोपितत्वा
^दश दित्यर्थः तत्र देहेऽभिमानपरायणोऽहं वेद्यमिति वेद्यं दृश्यं तोऽन्यस्मिन्नारोपितत्वेन विषयाणां सर्ववस्तुसत्तत्वमित्यर्थः अतः तद्वैलक्षण्यमितितिरिक्तं
मिति विदित्वा ज्ञात्वा तद्ब्रह्म एवाहं च कारणं रूपेण अहं ब्रह्मेति च एवं प्रकारेण यथा जगत् परमात्मानं हरिं सनकाद्याः सनकसनन्दनसनत्
^डे कुमारसनातनप्रभृतयः मुनयः मननशीलाः ध्यायन्ति तं हरिं ईडे ९ ननु हृद्विषयविषयक आत्मा प्रसिद्धः तेषां कथं ज्ञेयातीतत्वं संभाव
नेत्याशङ्क्याह यद्वेद्यमिति यद्वेद्यं घटादि तद्देहेन्द्रियादिसाक्षि ज्योतिर्ज्ञानमयानन्दस्वरूपं तस्मिन्नसीत्यात्मविदेव विदुरीशं तं॰
१० यद्वेद्यं देहादि घटकारणं तत्तद्देहमात्मानं भवतीति लिङ्गपदेनोच्यते विद्वत्सन्नादिवदनात्मत्वेन मायिकत्वाद्दृश्यत्वादि ^य
वेद्यत्वात् नात्मा न भवतीति हि वेत्त्यर्थः अयं भावः आत्मा अहंप्रत्ययविषयत्वेन दृश्यः किमात्मस्वरूपाहं प्रत्ययविषयः
अतः आत्मनिष्ठाहंप्रत्ययविषयः नाद्यः स्वस्य स्वकर्मत्वानुपपत्तेः द्वितीयेऽपि किमात्मनि प्रत्ययोऽन्यः स्वप्रकाशः नाद्यः जडेनात्मनानुपप ^शा
त्तेः न द्वितीयः स्वप्रकाशप्रत्ययविषयस्य घटादिवदात्मत्वायोगात् न च स्वप्रकाशप्रत्ययस्याधारत्वेन विषयत्वमन्येनानात्मा भासते इति वाच्यं प्रत्यय
मात्रिके स्वप्रत्ययाधीनप्रकाशस्य प्रत्ययविषयत्वं विपर्ययमनात्मनोऽनात्मत्वे दोषाभावव्याख्यानेन स्याद्योऽयः प्रत्ययविषयोऽहंकारादिदेहान्तः सः सोऽनात्मे
ति किं च यद्वेद्यं तेन नेति स्वविलक्षणं वेद्यमिति व्यापि दर्शनात् स्वप्रकाशात्मेति निश्चीयते यत्र अन्यदात्मनि साक्षिज्योतिर्ज्ञानमयानन्दरूपं ज्योतिः स्व
प्रकाशोऽज्ञानमयः ज्ञानस्वरूपोऽयमानन्दः तं अवाप्य प्राप्य समारूढस्तेन संसारान्तस्मिन्नात्मनि अहं पदलक्ष्यं असीत्यात्मविदः असीत्यात्मवेदने
कुर्वीत यमीशं ईशपदलक्ष्यं ब्रह्मविदः साक्षादनुभवन्तीत्यर्थः तं पदलक्ष्यज्ञानं विनात्मस्वरूपत्वं परिज्ञानाद्भवादिति भावः तथा श्रुतिः विमुच्यामे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह०गी० प्रकारेण सर्वज्ञानं न योमिनपावर्त्तेतेत्यर्थः तथा चोक्तं जानामि धर्मं न च मे प्रवृत्तिर्जानाम्यधर्मं न च मे निवृत्तिः केनापि देवेन हृदि स्थितेन यथा।
११ अ नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ईश्वरः सर्वभूतानां हृद्देशेऽर्जुन तिष्ठति भ्रामयन्सर्वभूतानि यंत्रारूढानि माययेति स्मृतेश्च १२ सर्वे हि वेदांता ब्रह्मणो द्विती
यत्वं प्रत्यगात्मनस्तद्रूपत्वं च बोधयंति ऐतरेयकश्रुतिरात्मा वा इदमेक एवाग्र आसीदित्यवांतरवाक्येन ब्रह्मणो द्वितीयमत्वा प्रत्यगात्मनो द्वि
तीयब्रह्मत्वं महावाक्येन बोधयति प्रज्ञानं ब्रह्मेति तैत्तिरीयकश्रुतिश्च सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्मेत्यवांतरवाक्येनाद्वितीयं ब्रह्मोक्त्वा स यश्चायं
पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इत्यनेन महावाक्येन प्रतीचः तादृक्ब्रह्मत्वं बोधयति तथा छांदोग्यश्रुतिः सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमि
त्यनेन तादृशं ब्रह्मोक्त्वा तत्त्वमसीत्यनेन महावाक्येन जीवब्रह्मणोरभेदं बोधयत्येवं श्रुतिवेदांतेषु तत्र तत्र द्रष्टव्यं ननु तत्र कथं ब्रह्मणो द्वितीयत्वमाका
शादेर्द्वितीयस्य विद्यमानत्वात्कथं प्रतीचो ब्रह्मत्वं तयोर्भेदस्यैव तु भगवादिपाशंकायां स ईक्षत लोकान्नु सृजा इति स इमान्लोकानसृजत तस्मा
द्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूतः तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति तत्तेजोऽसृजतेत्याद्याः सृष्ट्याद्यर्थवादरूपाः श्रुतयः आकाशादेः सर्वस्य जग
तो ब्रह्मणा रागोत्पत्तेः तस्मिन्नेवावस्थानात्तेन सत्त्वेव लयान्मृदुत्पत्तिस्थितिलयकारणत्वादिदमिदं ब्रह्मकारणं ब्रह्ममात्रेणपावांतरवाक्योक्तं
ब्रह्मणो द्वितीयत्वं संभावयामासुः तथा स एतमेव सीमानं विदार्यैतया द्वारा प्रापद्यतेत्याद्याः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशदित्यनेन जीवेनात्मनानुप्रवि
श्येत्याद्याः श्रुतयो ब्रह्मण एव जीवरूपेण प्रवेशं ब्रुवंत्योऽनंतरं च हि स्थितास्ते रसस्येदं प्रविष्टदेवदत्तेव जीवब्रह्मणोरभेदं महावाक्यप्रतिपाद्य
संभावयामासुः तथा नियमनश्रुतिश्चात्मजभेदनियम्यनियामकभावानुपपत्तेः तयोरभेदमेव संभावयंति तथा सर्वाणि घरूपाणि रसमयः प ए०
द्वेरोहितं रूपमित्याद्याः तत्त्वपदार्थशोधनरूपाः श्रुतयः जीवेश्वरोभयगतं क्षिद्धधर्मान्निरासेन तयोरैक्यमेव संभावयंति तथा ब्रह्मवि ११
दाप्नोति परमनंतः समभवदित्याद्याश्चाभेदज्ञानस्य निरतिशयफलप्रदर्शनेनाभेदस्याविवादित्वं ज्ञापयंत्यस्तमेव संभावयंतीत्यर्थः ह्लादि स्थित

21

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

नेतन्ने च नानादेशेभ्यो ब्राह्मणाः ब्रह्मविदो यज्ञदिदृक्षया धनादिलिप्सया च समागतास्तत्र अभिसंगता बभूवुः तत्र च ब्रह्मवित्त्वं दर्शनेन जनकस्य जिज्ञासा
बभूव स चैतेषां ब्रह्मविदां ब्रह्मिष्ठं पृष्टं संज्ञातुं तमुपसंपद्य तेनैतत्तेज्ञास्यामीति मन्वानो गवां सहस्रं सुवर्णशृंगादिभिः सर्वतोऽलंकृतं ब्रह्मवित्समाया
मवरुध्य तानुवाच हे भगवन्तो ब्राह्मणा यो वो ब्रह्मिष्ठः स्यात्स एता गा उदजतामिति ते च भीतास्तूष्णीं स्थिताः अथ याज्ञवल्क्यः तूष्णींभूतान्
नालक्ष्य स्वान्तेवासिनं सामश्रवसं आह एता गा अस्मद्गृहं नयेति स तथा चकार ततो दृष्ट्वा ब्राह्मणाश्चुक्रुधुः क्रुद्धेषु चैतेषु होताश्वलः आर्तभागो भुज्युर्द्वौ उ
षस्तः कहोल इत्येते ब्रह्मविदो याज्ञवल्क्येन सह पराजिताः अथोद्दालकेनारुणिना अन्तर्यामितत्त्वं पृष्टो याज्ञवल्क्यः उद्दालकायान्तर्यामिणमु
वाच स वै श्रुतिरेषा यः पृथिव्यां तिष्ठन् पृथिव्या अन्तरो यं पृथिवी न वेद यस्य पृथिवी शरीरं यः पृथिवीमन्तरो यमयति एष त आत्मान्तर्याम्यमृत इत्येवमेव यो यु
तिष्ठन् योऽग्नौ यो अन्तरिक्षे यो दिवि यश्चादित्ये इत्याद्येनैकविंशतिपर्यायैः सर्वान्तर्यामी विष्णुर्निरूपितः तस्याश्च श्रुतेरयमर्थः यः पृथिव्यां तिष्ठति सोऽन्तर्यामी किं
वदन्याद्यनेत्याह पृथिव्या अन्तरः किमन्तर्वर्तमाना पृथिवी देवतानेत्याह यं पृथिवी देवता न वेद सोऽन्तर्यामी पृथिवीदेवतादृश्यात्मा न ज्ञानाती न
यमहमस्मीति तस्मान्नसा किं शरीरकः नेत्याह यस्य पृथिवी शरीरमिति यस्य पृथिव्येव शरीरं नियम्यशरीरान्तरकं शरीरं नास्तीत्यर्थः एवं यः अन्
तरो वर्तमानः पृथिवीं पृथिवीदेवतां यमयति स वा याऽन्तरयामि एषः अमृतः कूटस्थनित्यः अन्तर्यामी हे उद्दालक ते आत्मेत्येवं सर्वपर्यायेष्वयो
ष्टव्यः एवं ब्रह्मवित्समायां सर्वान्तर्यामित्वेन सिद्धं विष्णोरिति सर्वत्रेति सर्वत्रास्ते सर्वशरीरी न च सर्वैः सर्वे वेदैर्वेद्यं न्यं वेत्ति सर्वः सर्वत्रान्तर्यामितत्पर्ये हि
यमयन्नस्तं ॥ ११ यः सर्वत्र पृथिव्यादिषु उपादानतया अस्तीति तत्त्वः यद्देवं सर्वं शरीरं यस्य सः सर्वशरीरी यश्च न सर्वः किन्त्वपि प्रानन्तया सर्वस्यां
तरः यश्चेह पृथिव्यादौ स्थितः सर्वं वेत्ति ज्ञानातीति यं च सर्वः पृथिव्यादिर्न वेद स वेत्ति वेद्यं न च तस्यास्ति वेत्ता इत्यादिश्रुतेः वेदाहं समतीतानि वर्तमाना
नि चार्जुन भविष्याणि च भूतानि मां तु वेद न कश्चनेति स्मृतेश्च यः यमयन् पृथिव्यादि प्रेरयन् विनियोजयति ये ... प्रवर्तयति दत्तं पञ्चदश्यं ...

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह·मी० सकुञ्चेणाकां[illegible] सर्वभूतेषिति ब्रह्मादिस्तंबांतेषु भूतेषु हि किमिति नानुभूयते इत्यत आह गूढ इति अज्ञानेनाच्छन्नत्वान्न सामान्यप्रत्ययेनानुभूयते
१२ इत्यर्थः तस्य त्रिविधपरिच्छेदराहित्यमाह सर्वव्यापीति देशकालौ जीवेश्वरौ जगदित्येतत्सर्वं व्याप्य स्थातुं शीलमस्येति सर्वव्यापी तदेव प्रतिपाद
यन् प्रत्यक्त्वं चेतनत्वं प्रतिपादयति सर्वभूतांतरात्मेति चेतनः एक एव सर्वेषु ब्रह्मादिस्थावरांतेषु प्रविश्यांतर्जीवात्मना वर्तत इत्यर्थः
तदेव स्पष्टं सत्त्वमायापेक्षयेति विवितमुपाधिभेदैः सर्वेषां कर्मफलं ददातीत्याह कर्माध्यक्ष इति कर्मणां पुण्यपापरूपाणामध्यक्षः अधिष्ठाय
फलदातेत्यर्थः जीवान्तर्यामित्वमाह सर्वभूताधिवास इति सर्वेषां पृथिव्यादीनां भूतानामधिवासः अधिष्ठानमित्यर्थः आरोपितस्या
धिष्ठानाव्यतिरेकात्तेन निरूपितो भेद इत्यर्थः जीवेश्वररूपेण व्यवस्थानात्कर्तृत्वप्रमातृत्वादिकर्तृत्वं जगतोऽस्त्येव तर्हि कथं वा रूपमिति साक्षीति स्वरू
पसाक्षित्वमाह बुद्ध्यादीनां साक्षीति साक्षाद्द्रष्टृत्वेन वर्तमानः कार्यकारणादेर्जगदाकारपरिणामिन्या अविद्यायाश्च साक्षी साक्षाद्द्रष्टा हि तत्र हेतुमाह चेतेति चेतनस्वरूप इत्यर्थः वस्तुतः साक्षि
त्वादिराहित्यमाह केवल इति सकलविशेषशून्य इत्यर्थः ज्ञानानन्दरूपो गुणान्तरं किंचिदस्तीति तन्निराकरोति निर्गुण इति विज्ञानमानन्दं ब्रह्मेति श्रुतेः
ज्ञानानन्दौ स्वरूपमेवेत्यर्थः द्वा सुपर्णा सयुजा सखाया इति द्वा सुपर्णौ सयुजौ नित्यमविप्रक्तौ समानवाचि तौ द्वौ पक्षिणौ कार्यकारणोपाधिनोपहितौ समानं देहं वृक्ष
वृक्षं तत्त्वज्ञानेन समूलमुच्छिद्यत इति वृक्षः कार्यकारणोपाधिः तं परिषस्वजाते आश्रयेते यथा लोके पक्षिणौ परस्परं सख्यापोषकं मश्वत्थादि वृक्ष
माश्रयेते तेन तयोर्मध्ये अन्य एकः पिप्पलं कर्मफलं स्वादु रसवदुपलक्षणमेतत् सुखदुःखरूपमित्यर्थः अत्ति कर्तृत्वादिरूपकार्यकरणाविवेकात्
भुंक्ते अन्यः कार्यकरणाविविक्तः अभिचाकशीतीति कर्तृत्वभोक्तृत्वरूपं कार्यकरणं केवलं पश्यतीत्यर्थः एवमेतयोर्मंत्रयोर्मायाविद्यावस्थाकर्तृ
त्वादिरूपत्वेन स्वतः साक्षी कूटस्थचिन्मात्रत्वेन प्रतिपादितं विशुद्धतोति सर्वव्यापि सर्वत्रैकः पश्यति जिघ्रति श्रृणोत्यश्नाति [illegible] एम०
गंधं साक्षीति कर्तृत्वं परस्पर [illegible] विचिनोति तिचकारोऽनुक्तसकलेंद्रियव्यापारसमुच्चयार्थः इति एवं वृद्धव्यापारत्वेन परमपरोक्षतया १२
संसारध्वांतवि सर्वत्र ब्रह्मादिस्थावरांतेषु कार्यकरणसंघातेषु प्रविष्टो वस्तुतः एक एव सन्नपि बहुधा प्रविभक्तः पश्यति दर्शनव्यापारं करोति॥ जिघ्रति
नाशं हरिमीडे घ्राणेन गंधं गृह्णाति भुंक्ते भोजनं करोति स्पृशति त्वचा स्पर्शं न मुंचं [illegible] वेति श्रोता श्रोत्रेण शब्दं गृह्णाति॥ बुध्यति केवलं अन्तःस्थ याद्वु ध्यामं तं १

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मन्तु

लयपर्यवेशांसंपमनंतत्वंपदार्थफलमभिपादकैः सम्यग्विधार्यवादैरनुगृहीतं सन्महावाक्यमवांतरवाक्यसहितं यत्तत्वंप्रतिपादयतीति दर्शितानीतोति
सर्वात्मेति सर्वद्रष्टारमात्मानि भूतानां जगदेनं तद्द्रष्टारमात्मानं चैकमजं सर्वजनेषु सर्वात्मैकोस्मीति विदुर्यं जनहृदिस्थं ॥ १२ ॥ सर्वं विषयादिकं जगदेतद्दनुभ
पमानं स्वात्मनि स्वाभिन्नतया जानन् तद्दृष्टं तंधमंतरेणाभानाद्योगात् तद्दृश्ययोश्च संयोगादेरसंभवात् विषयविषयीभावस्य संयोगादिमुख्य
संबंधपूर्वकत्वात्सर्वस्य विषयादेरिंद्रियसंबंधं विना भानान्यथानुपपत्त्याचित्तध्यानतो मेवसंबंध इत्यादिपरकयाह द्रष्टा सर्वं जगत्स्वाभिन्नं कल्पितत्वेन ज्ञात्वे
त्यर्थः पुरस्ताद्ये ज्योतिषं पश्यंति जीवं सततं तु नानातं सकलं विचित्रमिति स्मृतेः पुरस्तात् ये जात्मदारपत्र्यस्यात्राय इत्यर्थः अजं जन्मरहितमपरोक्षतया अनुभूय
मानमात्मानं च सर्वजनेषु जनिमत्सु अंतःकरणाद्युपाधिषु प्रतिबिंबितत्वेनावभासमानं द्रष्टारो योगिनो योनिमधितिष्ठत्येकः इंद्रो मायाभिः पुरुरूप
ईयते अग्निर्यथैको भुवनं प्रविष्टो रूपं रूपं प्रतिरूपो बभूव एकस्तथा सर्वभूतांतरात्मा रूपं रूपं प्रतिरूपो बहिश्च इत्यादिश्रुतेः योनिमायारूप
द्वस्मांतः करणाद्युपाधिपरः इंद्रः परमेश्वरः पुरुरूपः देवतिर्यगाद्यनेकरूपः ईयते लोके स प्रतिरूपः समानरूपः इतरतुल्यत्वं सर्वात्मा सर्वेषां वि
षयादीनामधिष्ठानत्वेनेश्वरस्यैव सर्वशरीरेषु जीवतया प्रविष्टत्वेन चेत्यर्थः सर्वात्मत्वे हेतुः अंतरेकोस्मीति यमविदित्वा जनेत्स्य जनानां हृदि
च ध्यै स्थितं नित्यापरोक्षमित्यर्थः यत्नात् तादृशो परोक्षाद्दूरलोलीति स्मृतेः साक्षात्कृत्य यथार्थं विनाश्य परोक्षतादृशोदात्मेत्यर्थः अत्र च श्रुतिः सर्वभूत
स्थमात्मानं सर्वभूतानि चात्मनि संपश्यन्ब्रह्म परमं याति नान्येन हेतुना गांभ्यधैव सकलं जातं मयि सर्वं प्रतिष्ठितं मयि सर्वं लयं याति तद्ब्रह्म त्वाद्
यमस्म्यहमिति स्पष्टोर्थः ॥ १२ ॥ एको देवः सर्वभूतेषु गूढः सर्वव्यापी सर्वभूतांतरात्मा कर्माध्यक्षः सर्वभूताधिवासः साक्षी चेता केवलो निर्गुण
श्च ॥ द्वासुपर्णा सयुजा सखाया समानं वृक्षं परिषस्वजाते तयोरन्यः पिप्पलं स्वाद्वत्त्यनश्नन्नन्यो अभिचाकशीति मोक्षमंत्रो आत्मनो विषया
कर्तृत्वादिकं परमार्थतस्तद्रहितं चैवोधयतः अनयोश्चैवमर्थः पूर्णाद्वितीयं ब्रह्मस्वाविद्यया रुद्रो यो देवो यतिः एक इति देवः स्वप्रकाश चिद्रूप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह० मां
१२
भोक्ता इति एवं विषयरूपमात्मानं पश्यामे वाविदः स्वेनात्मत्वरूपेणात इत्यर्थः ॥ ४ ॥ माण्डूक्ये श्रूयते सोऽयमात्मा चतुष्पात् जागरितस्थानो बहिःप्रज्ञः स
प्तांगः एकोनविंशतिमुखः स्थूलभुक् वैश्वानरः प्रथमः पादः स्वप्नस्थानोंऽतःप्रज्ञः सप्तांग एकोनविंशतिमुखः प्रविविक्तभुक् तैजसो द्विती
यः पादः यत्र सुप्तो न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत् सुषुप्तं सुषुप्तस्थान एकीभूतः प्रज्ञानघन एवानंदमयो ह्यानंदभुक् चेतोमु। न
खः प्राज्ञः तृतीयः पादः अदृष्टमव्यवहार्यमग्राह्यमलक्षणमचिंत्यमव्यपदेश्यमेकात्मप्रत्ययसारं प्रपंचोपशमं शिवमद्वैतं चतुर्थं मन्यंते
इत्यपमर्दः सोऽयमोंकारप्रतिपाद्य आत्मा चतुष्पात् चत्वारः पादा विश्वादिरूपा यस्य स तथा तत्र प्रथमं पादं दर्शयति जागरितेत्यादिना जागरितं जा
गरावस्था स्थानं विषयोपलब्धिस्थानं यस्य स तथा बहिः देहाद्बहिर्विषयेषु प्रज्ञा यस्य स तथा द्यौर्मूर्धा चक्षुरादित्यः अग्निर्मुखं प्राणो वायुरिदं सम
13 ष्टिमाकाशो वस्तिः समुद्रः पृथिवी पादाविति सप्तांगानि यस्य स तथा एकोनविंशतिमुखः प्राणपंचकमिंद्रियदशकमंतःकरणचतुष्टय
मित्येकोनविंशतिसंख्याकानि मुखानि विषयोपलब्धिद्वाराणि यस्य स तथा स्थूलभुक् स्थूलानि पंचीकृतभूतकार्याणि शब्दादीनि भुंक्ते उ
पलभत इति तथा वैश्वानरः वैश्वानरग्रहणं तु हि समष्ट्यभिमानिनोऽभेदविवक्षयेत्यर्थः अयं प्रथमः पादः स्वप्नः स्थानं वासनामयभोग
स्थानं यस्य स तथा अंतः देहांतः वासनामयपंचविषयप्रज्ञा यस्य स तथा प्रविविक्तभुक् वासनामात्ररूपं विषयं भुंक्ते इति तथा तैजसः तेजस्विलिं
गो भवः तदभिमानीत्यर्थः स द्वितीयः पादः सुप्तः सुप्तो यत्र यस्यामवस्थायां न कंचन कामं कामयते न कंचन स्वप्नं पश्यति तत्सुषुप्तमिति सुषुप्त्यवस्थानि
रूपिता केचनेत्यस्य जागरितमपि स्वप्नमेव मन्यंते भ्रांतिः सुषुप्तस्थानः सुषुप्तमेकीभूतः एकतां प्राप्तः चैतन्यविभागकैवल्यं प्राप्तः तदा लीनत्वात् प्र
ज्ञानघन एव न विकीर्णप्रज्ञानः आनंदमयः आनंदप्रचुरः दुःखहेतुलिंगस्योपरमात् आनंदं स्वरूपानंदमेव भुंक्ते इति तथा आनंदभोगसाधनमाह चेतो ॥ ए मां०
१२
मुखमिति चेतः चित्तमिति वृत्तिसहिता ज्ञानवृत्तिरेवं मुखमानंदभोजने द्वारं यस्य स तथा प्राज्ञः प्रकर्षेण अज्ञत्वेहि न जानातीति तथा एष तृतीयः पादः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

[illegible]नेनानुभूयमानमविद्यावस्थायामाह ॥ अनेन विवेकिनः वास्तवस्वरूपप्रतिपादकमंत्रावाक्यैः तेषु कार्यकरणोपाधिषु स्वस्वव्यापारे प्रवर्तमा २
नेषु पश्यन्नेव केवलं ते स्थूलादिकार्यकरणानि पश्यन्नासयन्साक्षी केवलमात्मा परमार्थतो न किंचिदपि स्वयं करोतीति वदमाह ॥ तमित्यर्थः तत्त्वविद्वा सित्व
एवमायणो कुर्वन्नपीत्यत्र गतोऽमहत्मामनं तेवं दनेकिंचनकरोति कदाचनापि सात्मन्यनंत समधोऽविदिनिर्विकल्पे स्वपरमिति स्थितिमनत्स्थितेरा
कएवेति १४ नन्वेवमात्मनः कर्तृत्वादिरूपत्वेनैव दृश्यतो भयं प्रतिपादकश्रुतिस्मृतिषु सतीषु अन्यतरमिथ्यात्वे किमिति गीक्रियते स्वाभाविक
त्वोपाधिकत्वाभ्यामुभयोरपि वास्तवत्वोपपत्तेः अन्यतरमिथ्यात्वेच अकर्तृत्वादेरेव मिथ्यात्वं किं न स्यादित्याशंक्य स्वतो विरुद्धरूपस्यानुपाधितोऽप्येकत्र
वृत्त्यासंभवात् एकस्मिन्नेव औपाधिकरूपस्य वास्तवत्वादर्शनात् कर्तृत्वादेर्वास्तवत्वे च सुषुप्त्यादावपि तत्प्रसंगात् कर्तृत्वादेरेव कार्यकरणान्वयव्यतिरेकानुवि
धानदर्शनात्तत्रकारेणापि पश्यन्तत्क्षोभयथे स्फटेनेन दृष्टेनापि यथा लोके तद्दोषाणामादिकरणहस्तः कर्ता दुःखी भवतीति स एव विमुक्तवास्यादिकरणः
स्वस्थः सुखी भवति एवमविद्याप्रत्युपस्थापितकार्यकरणोपाधिकआत्मा संसारी नगरे तयोः कर्ता दुःखी भवति स तत्स्वरूपापन्नत्वेपि स्वात्मानं
परं अविस्पष्टविमुक्तकार्यकरणसंघातः कर्ता सुखी भवतीति कर्तृत्वस्योपाधिकत्वोक्तेः औपाधिकस्य च सत्यत्वानुपपत्तेः अभयस्य चानत्यस्याश्रुति
विरोधेनाऽऽतित्वात्कार्यकरणोपाधिकृतं भ्रान्तमेवात्मनः कर्तृत्वादिनिपारमार्थिकमित्यभिप्रेत्याह यथा [illegible] इति पञ्चरूपमावत्त्वविनानेरू
स्वपन्सरूजिघ्रन्विश्रदृहस्तमिमं जीवतवेषुत्यात्मानं पंचविंशतिविषयज्ञाने ॥ १५ इमं देहस्थकार्यकरणसंघातं जीवत्ना पाम विषयं विश्र दात्मा रूपेशंवे
स्थूलो पाधिनापश्यन् भवतितथा श्रोत्रोपाधिनाशृण्वन्त्राह्यादिके तथा विज्ञानन्नपुत्वेस्पुपाधिनानिश्च्यन्तत्यारसनेनरूपनु संस्पर्शनरे
तथा घ्राणेन गंधं जिघ्रन्भवतिनेतुस्वतः तथा चश्रुतिः आत्मेंद्रियमनोयुक्तं भोक्तेत्याहुर्मनीषिणा इति अस्यायमर्थः आत्मशब्देन देहि
रूपातेवस्वाद्युपाधियुक्तमात्मानं कर्ता भोक्तेत्याहुरथवा आत्माजीव इंद्रियमनोयुक्तं भूयमाथेदितिपाठां दर्शयिपादयुक्तः सरु

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह॰मी॰ दे॰टे॰
१५

र अमितं स्यादिष्वपि चैवं प्रदे
शादिति चेन्नांतर्भावात्

धिवदादिविचित्रानेकाद्भमातिन्नथेत्यर्थः अयं छत्रः देहांतरे अशीयमानस्य भवति तथा च श्रुतिः एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा वहु
धा चैव दृश्यते जलचंद्रवदिति भूतः परमार्थः आत्मा भूते भूते देहे एकधा स्वेन रूपेण वहुधा उपाधौ किं तत्पेतेत्यर्थः एकारोपि [illegible] संतते [illegible] कारण प
त्वेनेन [illegible] अंतः तेन उपाधिपरिछेदात् स्यातिकरः जीवानां सुखदुःखाद्यसंकीर्णमिति समर्प्ये सुखदुःखादिवैचित्र्यमुपपाद्य अदृष्टनियमादित्याद्दिश्य त्र
त्र्येण सर्वगतेषामात्मनामनेकात्मवादिमते सर्वेषु शरीरेषु [illegible] तेषामात्मनां संनिधानात् सर्वसंनिधानतुल्ये [illegible] मानाः दृष्टस्य साधारणत्वे सुखदुःखादिसं
कर्णमापादयामास तत्र आत्मैकत्वे दोषाभावात् [illegible] पानंदरूपेणावेदां [illegible] इति भावः १७ इंद्रं मित्रं वरुणमग्निमाहुरथो दिव्यः सस्सु
पर्णो गरुत्मान् एकं सद्विप्रा वहुधा वदंत्यग्निं यमं मातरिश्वानमाहुः ते देवा मित्रस्वान [illegible] ते देवश्चक्र [illegible] तद्वत् [illegible] सभजोयतिः
सब्रह्मा सशिवः सेंद्रः सोक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स प्राणः स कालो [illegible] ते देवश्चक्र [illegible] तद्वत् [illegible]
सब्रह्मा सशिवः सेंद्रः सोक्षरः परमः स्वराट् स एव विष्णुः स प्राणः स कालोग्निः स चंद्रमाः इत्यादयो मंत्राः ब्रह्मण एव सकलदेवतात्मकतया अवस्था
नमाहुः अग्निं ज्योतिः [illegible] वेदः [illegible] अथ [illegible] वायुः कालः प्रजासंहर्ता यमः एतैर्मंत्रैः सर्वदेवात्मकत्वेनोक्तिः विष्णुलो
तिब्रह्मलोति [illegible] शौर रविचंद्र [illegible] पुर्यजरे [illegible] कल्याणकं [illegible] धाः [illegible] मिति मे [illegible] १८ [illegible] पंचीकृतभूत [illegible] सकल र
स्वष्टा हिरण्यगर्भः विष्णुः सत्वोपाधिकः [illegible] सकलजगत्पालकः [illegible] हरः सत्वोपाधिकस्तमः साधनकः सकलजगत्संहर्ता परमे
श्वरः तस्य तम अपाधिकत्वे जीवत्वापत्तौ न जीवत्वस्य वहुभिस्तत्र [illegible] सपुराणविरुद्धत्वेन [illegible] आदित्यः पाषंडशिरोमणित्वापत्तेः सत्वं [illegible] ए॰ ०
तिवा सिद्धवचनादित्यादि दुःस्वगुणा भगवान्नीलनिहितः सत्वाकृतिः स्वभावतोसौ सृजन्मसृजाः प्रजा इति श्रीभागवतवचनाच्च कुत्रचित् [illegible] १५
गात्रमः संबंधस्य कार्यत्वेनाप्युपपत्तेः [illegible] इति भगवतो विष्णोर्मूर्त्यंतरं मति मेदादु [illegible] इति पाठे [illegible] इति [illegible]

24

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

आत्मनो विश्वपावस्थावत्त्वं ख्यातं स इति तत्त्वं च श्रुतं तादृशं श्रुतिसिद्धं विश्वमिदानीं स्तौति ॥ जागरितेति ॥ जाग्रत् दृष्ट्वा स्थूलपदार्थान् यमायां दृष्ट्वा स्वप्नेऽपि ६
अवस्थात्रयान्तःस्यूतं शुद्धचेतन्यमेव चतुर्थपादमाह अदृष्टमित्यादिना अदृष्टं ज्ञानेन्द्रियाविषयम् अव्यवहार्यं कर्मेन्द्रियाविषयम् अग्राह्यं कर्मेन्द्रियाविषयमल
क्षणं लक्षणं लिङ्गं तद्रहितम् अनुमानाविषयमित्यर्थः अचिन्त्यं मनः करणागोचरम् अव्यपदेश्यं शब्दाविषयं ते तु वृत्तिनिमित्ताभावात् किन्त्वेकात्म
प्रत्ययसारं एकोऽद्वितीयश्चात्मा स्वरूपम् अतः प्रत्ययः एकात्मसार एवं सारो केवलं स्व सम्यग्वेद्यमानाऽस्य सततमप्रपञ्चोपशमं प्रपञ्चनिवृत्तिरूपं मायारोपिताभा
वस्याधिष्ठानमित्यर्थः शान्तं शिवम् आनन्दरूपम् अद्वैतं द्वैतरहितं एवं चतुर्थपादं मन्यन्ते विद्वांस इति एवमन्यत्रापि कैवल्योपनिषदादौ [illegible]
आस्ते = सुषुप्तौ सुखनिद्रां स्वात्मानं विशन्ति ते चतुर्थ एते १६ जागरितेजागरिते वर्तमानो यः स्थूलपदार्थान् सञ्चीकृते भूतकार्यरूपान् दृष्ट्वा अनेन भूय अथा
नन्तरं स्वप्ने मायामिथ्यारथगजादिरूपान् वासनामयान् दृष्ट्वा सुषुप्तौ सुखनिद्रां स्वरूपसुखाभिव्यञ्जकं केवलाज्ञानमनुभूय अविद्यादशायामित्येवं प्र
कारमात्मानं तुरीयेऽस्यान्ते समाध्यवस्थायां स्वरूपेण केवलं वीक्ष्य मुदा स्ते स्वात्मानन्दानुभवजनितसन्तोषेणास्ते इत्यर्थः १८ ननु अवस्थात्रय प
विशिष्टः सुखी दुःखी चात्मा प्रतिदेहं भिन्न एव अन्यथा एकस्य सुखित्वे दुःखित्वादि वैचित्र्यानुपपत्तेः देवदत्त यज्ञदत्तादिः स्वाद्यनुसन्धानप्र
सङ्गाच्चैक एव अद्वितीयानन्दरूपेण वेदान्तवेद्यतेत्याशङ्क्य तेषामेकदेहेऽप्यवस्थालयकालेऽपि अवच्छेदकोपाधितो निर्विचनीयमेदसाङ्गीकारादेकशरीर
वच्छिन्नात्मनि पादभेदे नाभिरशिमे सुखमिव वानुपेधनेन तादृश्यावच्छेदेन सुखदुःखवैचित्र्यवदेकस्मिन्नपि तत्तच्छरीरावच्छिन्ने तदुपपत्तिः दे
हभेदेन जन्मान्तरीयसुखदुःखाद्यननुसन्धानं ते देवदत्त यज्ञदत्तेषु स्वाद्यननुसन्धानोपपत्तेश्चेत्याह एकएवेति एव एकोऽद्वितीयः एको गुणभे
दान्नानाकारः स्फटिकवद्भाति विचित्रः भिन्नश्च तत्त्वापमजः कर्मफलैरपेतः १९ एकः स्वतः शुद्धः सुखदुःखादिसंबन्धरहितः अचरः नाशर
हितः व्यापकोऽजः जनिरहितः एकोऽद्वितीयोऽपि गुणभेदात् सत्त्वरजस्तमः परिणामभेदान्नानाकारः स्तुरन एति यथा घटाकारभेदान्
रूपान्तरं तत्तादात्म्यात्मा ज्ञानकर्मफलैः सुखदुःखैर्विचित्रः नानारूपः भिन्नोऽनेकः परिच्छिन्नश्च भाति स्फटिकवद्यथा स्फटिकशिलारक्तकाद्युपा

६४

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह॰गी॰ १५ प

गर्भितानामानंदानामुत्तरोत्तरं शतगुणोत्कर्षप्रदर्शनपूर्वकं ब्रह्मविद्भोग्यत्वोक्ता ततो निवर्त्तंते अप्राप्य मनसा सह आनंदं ब्रह्मणो विद्वान्न बि

भेति कुतश्चनेति वाङ्मनसागोचरनिरतिशयब्रह्मानंदात्मकं निरतिशयानर्थनिवृत्तिं च प्रतिपाद्य पुनरेतं ह वेत्यादिना अनर्थनिवृत्तिप्रपंच

निरतिशयानंदब्रह्मापरोक्षज्ञानैकसाधनाकांक्षायां भृगुर्वै वारुणिरित्यादिना भृगुवरुणसंवाद उपक्रम्यते तोवेत्यादिना ब्रह्मलक्षणस्य

लक्षणकथनपूर्वकं मिथ्याप्रपंचारोपवर्णनपरिश्रयं कृतं तपआख्यं पुनः पुनर्विचारमेव ब्रह्मापरोक्ष्याय मुख्यं साधनमुपदिश्य ब्रह्मविदस्त नि

गानंदानंतरं परमात्मनि रीयो [illegible] उपनिषदित्यंतेन प्रमातृत्वं सर्वप्राणिहितेच्छया प्रतिपादितं विमुक्तोतिद्यभ्यां सत्यमिति सत्यो

नमुद्गमनंतं व्यतिरिक्तं शांतं गूढं निष्कलमानंदमनन्तं इत्यादारोपवद्भूतो सोमगवेजंतं १९ सत्यमगाध्यं ज्ञानजं द्विरोधिभूमलासं स्य

मनंतं त्रिविधपरिच्छेदशून्यं व्यतिरिक्तं कोशपंचकेभ्यो भिन्नं तत्सादिशांतं निरस्तसर्वोपप्लवमत्र श्रुतिः यदा ह्येवैष एतस्मिन्नदृश्येनात्म्ये निरुक्ते

निलयनेऽभयं प्रतिष्ठां विंदते इति अस्यायमर्थः यदेवैतस्मिन्नेव काले एषः साधकः एतस्मिन्निरुपाधिके अदृश्ये दृश्यप्रपंचरहिते तेन तत्सदलेप

इत्यर्थः अनात्म्ये स्थूलदेहरहिते अनिरुक्ते निरुक्तिलिंगंत इहिते अनिलयने निलीयंते प्रपंचदेहलिंगानि अस्मिन्निति निलयनं मत्तानंतरहिते

तं पदलस्य इत्यर्थः अत्यगभिन्ने ब्रह्मसाक्षीति पदं च तदुपार्थः तस्मिन्नभयं भयपररहितं यथा भवति तथा प्रतिष्ठां स्थितिं विंदते लभते उक्तरूपं ब्रह्म

आत्मतया जानातीत्यर्थः अथ सोऽभयं गतो भवति अथानंतरमेव ऊर्ध्वं वेदनानंतरकाल एव सकलविदसर्पजनन मरणप्रवाहनिमित्तभीतिरा

त्यंगतं प्राप्तो भवतीति गूढमनन्तं वा ग्राह्यं वाङ्मनसागोचरमित्यर्थः यतो वाचो निवर्तंते इति श्रुतिः निष्कलं निरवयवमानंदं परमप्रेमास्पदमनन्यं अस्मात्त्रिपरि

यमत्रे च श्रुतिः स यश्चायं पुरुषे यश्चासावादित्ये स एक इति पुरुषे कार्यकरणसंघाते प्रथम परोक्षतया नुभूयमानः यश्चासौ तुःसादित्ये तया वर्त्तते

पश्चादित्ये अंतर्यामितयात्मनः परोक्षतया भासमानो वर्त्तते स उभयत्र वर्त्तमानोऽप्युपाधौ स एक एव न भिन्न इत्यर्थः इति एवमादेरानंदवल्लीप्रतिप ए॰ १५

25

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

मतयइत्यर्थः १८ तैत्तिरीयकोपनिषदेवं ब्रह्मप्रतिपादयति प्रथमं ब्रह्मविदाप्नोति परमिति संहिताद्युपासनादिभिः एकाग्रचित्तमधिकारि
णं प्रति ब्रह्मविद्यां सविषयां सफलां सूत्रयामास ब्रह्मेति विषयनिर्देशः विदित्यनेन विद्या निर्दिश्यते परमाप्नोतीति विद्याफलं निर्दिश्यत इ
ति विभागः तदनंतरं सूत्रस्यार्थं संक्षेपतः सत्यं ज्ञानमनंतं ब्रह्म यो वेद निहितं गुहायां परमे व्योमन् सोऽश्नुते सर्वान्कामान्सह ब्रह्मणा विपश्चि
तेत्यृचा व्याचष्टे तदाहरणेन व्याचकार सत्यमित्यादि सूत्रस्थब्रह्मपदव्याख्यानं यो वेदेत्यादि विद्यापदव्याख्यानं सोऽश्नुत इत्यादि आप्नोतिप
दमिति पदत्रयं व्याख्यानमिति विभागः ऋचोयमर्थः सत्यं कालत्रयेऽप्यबाधाभावोपलक्षितं ज्ञानं स्वप्रकाशमनंतं अंतः परिच्छेदः देशकाल
वस्तुकृतः तत्त्रिविधपरिच्छेदाभावोपलक्षितं ब्रह्मेति लक्षणनिर्देशः सत्यादिपदत्रयं लक्षणं गुहायां बुद्धौ तत्कारणत्वेन वर्त्तमानं परमे व्यो
म्न्यव्याकृताकाशे तत्र निहितं प्राप्ति विविक्ततया अवस्थितं प्रत्यैतन्यं तद्ब्रह्मत्वेन यो वेद स सर्वान्कामान्सार्वभौमादिहिरण्यगर्भांतान्सह युग
पदश्नुते भुंक्ते केन प्रकारेण विपश्चिता सर्वज्ञेन ब्रह्मणा सर्वज्ञब्रह्मरूपेणानोपाधिपरिच्छिन्नरूपेण ब्रह्मानंदत्वेनानंदानामंतरभावात्सार्व
भौमादिहिरण्यगर्भांतभोगानां ब्रह्मानंदलवत्वं प्रमतानां चैतन्यमात्रस्य लोकद्वयब्रह्मानंदेषु गमनस्य सर्वेषामंतर्भावमित्यर्थः अनंतरं ब्रह्मणः सूत्रव्या
ख्यानरूपया ऋचया उदीरितानंदरूपसिद्ध्यर्थं आकाशादेर्ब्रह्मण एवोत्पत्तिं कथयामास ततः यो वेदेत्याद्युक्तं ब्रह्मणः प्राप्तुकामस्य स वा एष पुरुषो
ऽन्नरसमयः इत्यारभ्य देहादिपंचकोशात्मोपदेशक्रमेणानंदमयं ब्रह्म पुच्छं प्रतिष्ठेति पुच्छवर्त्तितया प्रतिपादयामास ततः ब्रह्मणो नामरूपातीतस्य प्रत्य
क्षाद्यविषयत्वेनासत्त्वशंकायां सोऽकामयतेति कामयितृत्वेन लिंगेनास्तित्वं साधयित्वा तपोऽतप्यतेत्यालोचकत्वेन इदं सर्वमसृजतेति स्रष्टृत्वे
न कुलालवत्तदेवानुप्राविशदिति प्रवेष्टृत्वेन सर्पादिवत् सत्त्वमुपपाद्य पुनश्च को ह्येवान्यात्कः प्राण्यादिति सर्वप्राणिनां जीवनहेतुत्वेन पदाच्च वै
षहत्यादिना विद्वदविद्वदभयाभयहेतुत्वेन चान्ते देवसत्त्वेदृष्टांचकास्थानं तारं च सैषानंदस्येत्यादिनानंदमीमांसामारभ्य सार्वभौमादिहिरण्य

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह० मी०
१६
नुगृहीतश्रुतिसिद्धः कश्चित्स्वप्नमेश्वरः स्वभिमेत्याद्यनेनेति येनाविद्योपस्यच्छात्मत्वात्पदर्थीनः क्षेत्रज्ञोपं कारयितां जंतुषु कर्तृः कर्त्ता भोक्ता मात्रहि
चिच्छक्त्याधिष्ठितं ११ क्षेत्रज्ञोपि न परमेश्वरेणाविष्टोऽध्यारमपि कर्म किंचित्करोति अहो विष्वदावेमायाविनिर्मुक्तश्च न शक्नोति कर्तुं लोके ति
कश्चित्परमेश्वरेः अर्जुनाद्यर्थीश्वरावेशश्च वराणां स्वचशक्तया मायया आवृतो ज्ञानस्वरूपो विप्र हे दंन जाने किंचिदपि मम प्राप्तो सोऽस्ति शक्ति मा
न केश्चिदिति मन्यते अत्र च श्रुतिः अनीशया शोचति मुह्यमानः इति अनीशया आत्मज्ञानावृतो न ईश्वरभावमुपलभतीयता मुह्यमानो देहादिषु अ
भिनिविशमानः शोचति तन्मते वैकल्येन विषीदतीत्यर्थः तदुक्तं भगवतापि दैवी ह्येषा गुणमयी मम माया दुरत्ययेति अत एव क्षेत्रज्ञोपदर्थीनः स
स्वयि कृतत्वं
र्वव्यापारेषु वर्तते अत्रापि ईश्वरो जंतुषु सर्वभूतेषु कर्तृः कारयितेति अस्योपयोगं तवं तदुक्तं सूत्रकारेणापरात्तु तच्छ्रुतेरिति पादी स्वरात्त्विमितोते
क्षेत्रज्ञः कर्ता तच्छ्रुतेः एष ह्येव साधु कर्म कारयतीति ईश्वरस्य प्रयोजकत्वश्रवणादिति सूत्रार्थः पस्यपरमात्मनः चिच्छक्त्याधिष्ठितः चित्स्वरूप्य
अ...ः
मः कर्ता भोक्तात्मेति प्रसिद्धो देहात्मा रीत्र कार्यकरणसंघाते कृशानुमासौ लोहरवदध्यात्मवीर्यसमर्थः ११ ननु जीवेश्वरयोः प्रवर्त्यप्रवर्तकभावे नभे वा
26
दाद्वैतवाक्यार्थी सिद्धिरित्याशंक्य नयोः कल्पितमेदस्यापि वास्तवाऽभेदमादायेवाद्वैतवाक्यार्थोपपत्तिरित्यभिमेत्याह एवमेतस्यात्मस्वाश्रित्वा मनेत
येवेवमनंतरवाक्यार्थान् कृत्स्नमिदं सर्वमशेषं सचराचरं अत्र ब्रह्मस्वरूपं परमात्मात्मस्वरूपं केवलं ११ स्वस्य तत्त्वं परम्शिवः परमात्मा एकः वस्तुतो जीवाभिन्न
इत्थमनुभूयमानानेकप्रकारमनंतं तर्कास्तदं सर्वमिदं जगत् सृष्ट्वा अथ स्वयमिदमशेषं भुवनानि पीगादिशरीरं कृत्स्नं सात्मतयैव प्राप्य तत्र प्रविश्य ता
दात्म्याध्यासेन स्वस्वरूपतया गृहीत्वेत्यर्थः तत्सृष्ट्वा तदेवानुप्राविशत् सच्च त्यच्चाभवत् अनेन वाग्रेण इति श्रुतेः सच्चेतत्त्वामवत्तरोक्षमत्र स्वरूपो भूदिति पा ए.म०
वत्तं परमात्मा त्वमसीति ११ एवं तावदद्वैतवाक्यार्थानोन्मुलान्यधुना शास्त्रैः सर्वैरविपर्यासत्वेन जीवस्य भागी भूतमनुतिपाद्यमानं विमृ १६
सो तिवेदांतैरितिवेदांतैश्चाध्यात्मिकशास्त्रैश्च पुराणैः शास्त्रैश्चाम्नायैः सात्वतंतंत्रे श्रूयमीशं दृष्ट्वा तदात्मत्वेन सिद्धं विविधं श्रुतिं ति २२ वेदांतैः सचि
आत्मात्वेनज्ञात्वा १
६
CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ऽन्तर्यामिनं प्रत्यसौ परोक्षहेतुर्भृगुर्गोवर्ततेऽसावयं तर्कतमान्निश्चित्य स्वकर्म न भिन्नस्यार्थः इति स्वभावो ... ऽनन्दं ब्रह्मेति विदितं प
विष्णुमंत्रं ज्ञानरहितमसौ वरुणो भगवान् भृगुना भक्तायाम उपदेष्टुं पुत्राय प्रत्याह स्मेत्याह पुनस्तथोवेत्यादिनान्तमित्यर्थः १९ कथं भृगुर्वरुणात्मकां ज्ञात्वा यां न
हृदनप्रकारमाह कोशानिति कोशानेतानपंचरसादीनेतिह्यपक्षे लास्मीतिस्वात्मनि निश्चित्य इति शिष्यः पित्रा शिष्टो वेदस्य गर्भपंजरं तेन १० रसादीन
अन्नरसविकाररूपं स्थूलदेहादीनं पंचकोशानन्येतिह्यपक्षे नात्मत्वेन विहायपंचकोशस्वरूपं तु प्रत्यक्तत्वविवेकेविधारणपगुरुभिः प्रदर्शित
स्यास्यंचीकृतभूतोत्थो देहस्थूलोऽन्नसंज्ञकः लिंगे तु राजसैः प्राणैः कर्मेन्द्रियैः सह सात्विकैर्धीन्द्रियैः साकं विमर्शात्मा मनोमयः तैरेव साकं
विज्ञानमयो धीश्चिदाभासात्मिकाकारणोऽसत्वमानन्दमयो मोदादिवृत्तिभिरितिज्ञानेन्द्रियाणां संशयनिश्चयोभयदेतुत्वेन मनोमये विज्ञानमये
च संबंधः इति शिष्यः कार्यकरणसंघातेसाक्षित्वेन पंचकोशातीतं पंचकोशेऽवस्थितः स स्वात्मन्येव स्वस्वरूपमेवानन्दो ब्रह्मेति विजानादित्यादिना पंचतोवे
त्यादि लक्षणपोजनपूर्वकं सर्वमतिष्ठाम तं ब्रह्म निश्चित्य पित्रा शिष्टो भृगुः पञ्चरंतरेन्तरीपोपनिषदिस्मलास्मीतिपंचवेदान्तमित्यर्थः १० ननु ना
स्ति जीवातिरिक्तः कश्चिदीश्वरो जगतः स्रष्टा प्राणिनां भयाभयप्रदेतुः जगतो नित्यत्वात्सुखदुःखयोश्च पुण्यपापमूलत्वाद्देहान्तानां च कर्मशेषभूत
कर्त्रादिसंसावकत्वेन प्रत्यक्षादिविरुद्धादिती पेश्वरे प्रमाणाभावादिति जैमिनीयानां मतमाशंक्य सर्वजगतः सावयवत्वादिना कार्यत्वेनानु
मितस्याधिष्ठातारं परमेश्वरं विना उत्पत्त्यनुपपत्तेः जीवानां चेतनत्वात्स्वजगदुत्पत्तौ ज्ञानसामर्थ्याभावात्सत्त्वेन स्वतंत्राणां चेतसांपा
रवरूपं विनास्वतो दुःखहेतुकर्मानुष्ठानेन तन्मोक्षसंभवात्कर्मणां च जडत्वेन जगत्सर्जने जीवानां सुखदुःखदानेन चस्वतोऽधिष्ठातारं विना अ
समर्थत्वाद्वेदांतेश्वप्राणिकर्मानुरोधेन जगत्स्रष्टुः नैतत्कर्मफलदानुष्ठेश्वरस्यासिद्धिप्रकारस्य पूर्वमुक्तत्वात्तेऽपरश्रुतिविरोधप्रत्यक्षादेरा
भासत्वात्कर्मविरुद्धात्मप्राप्तिपादकवेदान्तानां नैरपेक्ष्यात्मेश्वरत्वानुपपत्तेश्चास्तिका पंमंकुरादिकं सकर्तृकं घटवदितिकार्यलिंगादिनेश्वरो

८ॐ

मात्मानं तेनाभुया संभावनायां लिङ्। तादृशस्य पुंसस्तत्सामीप्ये संभावनापि नासीदित्यर्थः १४ पङ्क्तौ वेदं गौरीयं दर्ढ्येनित्ते स्फुरत्यतिपर्येति पस्यामर्थे वा
ऽविभूतेः परमार्थं सर्वं कालोपत्रनिदर्शनं श्रुतिविरोधः तन्नादित्वाद्यवितत्संभमभिन्नं तं १५ स्वात्मविभूतेः स्वात्मना रक्षसाधनान्तरनिरपेक्षतया विभू
तेर्विविधजगदाकारभवनं यस्य सतथा तादृशस्य परमेश्वरस्यानतेर्वचनैः क्षागम्यमत एव परमार्थमविकारित्वात्तत्त्वरूपं परमेश्वरस्य वचनैः क्षागम्यत्वे इ
मौ मन्त्रौ साहितौ को अद्धा वेद क इह प्र वोचत् कुत आजाता कुत इयं विसृष्टिः अर्वाग्देवा अस्य विसर्जनेनाथ को वेद यत आबभूव इयं विसृष्टिर्यत आबभू
व यदि वा दधे यदि वा न यो अस्याध्यक्षः परमे व्योमन्त्सो अङ्ग वेद यदि वा न वेदेति अस्य भावार्थः इहास्मिन्संसारमण्डले कः पुमानद्धा निश्चयेन वेद जानीयात्
वो वक्ष्यति किं कुतो हेतोरियं विसृष्टिः इज्जन इति सृष्टिः विविधा सृष्टिः विसृष्टिः अयं प्रपञ्चः मिदं सकलं जगदाजाता आ समन्तादुत्पन्नं कुतश्च हेतोः
स्थितिमनुभवति तं को वेदेत्यर्थः देवा महाभूता वा ज्ञास्यन्तीत्याशंक्याह अर्वागित्यादिना अस्य परमेश्वरस्य विसर्जनेन हेतुना अस्येति कर्त्तरि षष्ठी अ
नेन परमेश्वरेण विसृष्टत्वाद्देवाः महाभूतानि च अर्वाक् अर्वाचीनाः अतो न तेषां स्वपूर्वतनपरिज्ञाने सामर्थ्यमित्यर्थः अथैवं सति यत इदमाबभूव तं प
रमेश्वरं को वेद न कोपीत्यर्थः इदमेव परमेश्वरस्य दुर्विज्ञानत्वं प्रपञ्चयति अन्तिमो मन्त्रः इयं विसृष्टिर्यतः कारणादाबभूव यदि वा अथवा यो दधे जगद्धारयति
नि यदि वा प्रलयकालेन दधे न स्थापयति तं को वेद किं बहुना ईश्वरोपि स्वमहिमानं परिच्छेत्तुं शक्नोति न वेति संशय इत्याह अस्य परिदृश्यमानस्य जगतो
यो ऽध्यक्षः अधिष्ठाय प्रवर्त्तकः परमेश्वरः अविद्यातत्कार्येभ्यः परस्मिन्व्योमन्व्योम्नि स्वस्वरूपचिदाकाशे प्रतिष्ठितः सोपि स्वमहिमानं वेद जानाति यदि
वा न वेद न जानाति अपरिच्छिन्नस्य प्रकाशादिरूपस्य परिच्छेदाभावेनाविषयत्वेन च दुर्विज्ञानत्वात् सगुणस्वरूपस्य च गुणानामानन्त्येन तथात्वात् ईश्वर
स्य सर्वज्ञत्वप्रसिद्धेश्च श्रुतेः स एवं ईश्वरस्य स्वस्वरूपैकतापरिज्ञानमस्तीति न वेति वयं तु निर्णये न जानीमः कुतः उभयस्याप्याम्नातत्वादेवं नैव तेस्मा
सर्वज्ञत्वव्याहतिः स्वरूपैकत्वात् असत्यानेकशाखाविषयाणां ज्ञानेन न तस्यासर्वज्ञत्वमिति एवमपि सर्वं खल्विदं ब्रह्मेति अत्र श्रुतो श्रुतिवादिराद्यपैः क
थं चित् सर्वाधिष्ठानत्वेन निरूपितस्य पारमार्थिकं रूपं कथमित्याकांक्षायामाह तज्जलानिति तज्जलानिति पदत्रयेण यत इदं जगत्तज्जलान् ते

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

सनंदनादयस्तत्त्वमसिपदार्थाभिन्नत्वेन प्रतिपाद्यमानैः आध्यात्मिकशास्त्रैः आत्मानं जीवमधिकृत्य प्रवर्तमानैः सांख्यादिशास्त्रैरसंगचिद्रूपत्वादिरूपेण गुरुभिः शिव
विष्ण्वादिरूपेणान्यैश्च शास्त्रैर्वैशेषिकाद्यभिमतैः ज्ञानादिगुणकत्वेन परमात्माभिन्नत्वादिरूपेण च सात्त्विकैः सात्त्वरूपमस्यास्तीति सात्त्वतो वासुदेवः तस्य भ
क्तैरभिमताः सात्वतास्तेषां तंत्रैर्वैष्णवशास्त्रैरित्यर्थः तैर्वासुदेवादिरूपत्वेन चकारादन्यैश्च ग्रामशैवादितंत्रैस्तैस्तैः प्रकारैरुपप्रतिपाद्यमानं वस्तुत ए
कमेव परमीशं द्रष्टुमथ यं शास्त्राचार्येभ्यो ज्ञात्वा अथानंतरं ध्यानेनात्यंतं ध्यात्वा सिद्धा ईश्वरोऽस्मीति साक्षादनुभवं केचन पूर्वे महात्मानः प्रविविशुः आत्म
त्वेनोपासते २३ ननु एवं सर्वे किमिति शास्त्राचार्येभ्य ईशं ज्ञात्वा चेतसि साक्षात्स्वरूपं तं न प्राप्नुवंतीत्याशंक्याह विरक्तो भूत्वात्मन्येवात्मानं पश्यति पश्येदे
वेत्यादिभक्तिरूपेणादरेण तथा गुरौ तस्यैते कथिता ह्यर्थाः प्रकाशंते महात्मनः तत्तत्तु तं पश्यति निष्कलं ध्यायमानः शांतो दांत उपरतस्तितिक्षुः समाहितो भूत्वा
त्मन्येवात्मानं पश्यतीत्यादिश्रुतेः एतैः साधनैर्यतमानैरेव वस्तुतत्त्वेन प्राप्तुं शक्यः न तु लब्धदर्शितैः शब्दमात्रपंडितैः विहरकाद्याद्यमुक्तः कुयोगिनामिति
वचनादित्याह यस्य देवे परा भक्तिरिति अस्य भक्तिध्यानशमादीर्यतमानैर्ज्ञातुं शक्यो देव इहैवामुं परेशः दुर्विज्ञेयो जन्मशतैरपि विना तैस्तं २४ भक्तिगु
रुवाक्ययोर्विश्वासः भक्तिः गुरोर्विष्णोश्च प्रेम ध्यानं गुरूपदिष्टार्थे क्षणो विजातीयप्रत्ययतिरस्कारेण सजातीयप्रवाहसंपादनं शमोंतःकरणस्य वि
षयेभ्यो व्यावृत्तिः आदिशब्देन दमः बाह्येंद्रियाणां स्वस्वविषयेभ्यो व्यावृत्तिः उपरतिः विधितः सकललौकिकवैदिककर्मत्यागः तितिक्षा अपराधिन्यक्रोधः समा
धानं समाधानुष्ठानं नित्यं तानि साधनानि गृह्णंति एतैः साधनैर्यतमानैर्दर्शनेपलक्षितुं शक्यः देवः स्वप्रकाशः परेशः परमेश्वरः इहास्मिन्नेव लोके अस्मि
न्नेव ग्रेऽस्मिन्नेव जन्मनि अस्मिन्नेव देहे ज्ञातुं प्रत्यक्त्वेन साक्षात्कर्तुं शक्यः तैर्विना साधनैर्विना जन्मशतैः शास्त्रशतैः पांडित्यशतैरपि यो दुर्विज्ञेयः ज्ञा
तुमशक्यः तमित्यर्थः तथा च श्रुतिः नाविरतो दुश्चरितान्नाशान्तो नासमाहितः नाशान्तमानसो वापि प्रज्ञानेनैनमाप्नुयादिति नाविरतो दुश्चरितान्निषिद्धकर्मणः अपि
द्विरतो न परतः प्रस्तुः अशांतः विषयेभ्योऽव्यावृत्तचित्तः असमाहितः समाधानरहितः अशांतमानसः सत्यपि निमित्ते क्रोधादिकं कुर्वन् वापि शब्दोऽप्यर्थे तत
प्रज्ञादिरूपलक्षणरहितो गुरुमुखात्प्रज्ञानेन प्रकृष्टं असंभावनादिप्रतिबंधं ज्ञातं प्रज्ञानं तेन एवंभूतसाधनरहितेन परोक्षज्ञानेन अनुभवमानमपरिछिन्नानं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

भ॰गी॰ १८ नैकं भावमव्ययमीक्षते अविभक्तं विभक्तेषु तज्ज्ञानं विद्धि सात्त्विकमित्यादौ सर्वगीतासु वेलायां संगत्याद्वितीयत्वप्रसंगमित्रत्वादिकं सम्यक् प्रति
पादितमिति भावः २१ स्वकृतेति विविच्य योनिर्गुणविशिष्टेवं हेतुतया तेरिंतमत्रस्थ का ... लवं स्वकृतात्कृतिः अथ विनये ब्रह्मविचिन्तयंतत्वधाम ते॰ ५ ह्रा
समं विरजायियो न्वयं त्वामिविपमवं एकारसमेकल्लमात्मा तद्रूपः पुराणः सत्यः स्वयं ज्योतिरनन्त आद्यः नित्यो हरो जन्मसु खो निरंजनः पूर्णो
द्धयो मुक्त उपाधितो मन्तः तस्मादिदं जगद्दशेषमसत्स्वरूपं स्वप्नाभमस्तधिषणं पुरुदुःखदुःखं त्वं त्वय्येव नित्यसुखबोधतनावनंते मा पातदु
घटपि च सदिवावभाति न सजीवः शिवादन्यो योमुंक्ते कर्मणां फलं मे रामावाद्यं तत्त्वैवं न कर्मफलमर्हति अज्ञानः सर्वजगत्साक्षी चिद्रूपः परमेश्व
रः अद्वितीयो महानन्दः क्रीडयामोदमहति जीवरूपं विस्थितोयं क्रीडति परं तत्पदं सजीवः सदाशंभुः सत्यमेव न संशयः ... स सत्यं सत्यसादि
78 त्वा सत्यत्वादिसत्त्वेन यात्मे मासद्दत्वादद्वैतो मेदाभावात् सुखेमहत्वादौ सर्वज्ञ शिवविश्वभावो ब्रह्म द्वैतो विश्वः अन्यथाभिन्नः प्रतिपादितेहम
भिन्नेत्याह हेतज्ञानं तन्मिति तेज्ञेहं ज्ञानविमः पंचमस्वे यो मुक्तो जहंमो गपदार्यानेमुक्त तिस्थः तेतैतेते प्रियंवदेकोवरुधातेनं॰ २७ यो
विमुः परमात्मा प्रकृतिस्थः अविद्यानकार्यं प्रतिविंवितत्वपात्हेतज्ञत्वं जीवभावं प्राप्य गत्वा पंच मिश्र स्वैविधयभो गकारकुस्तेहंदि यैः भोग्य
द्वा पदार्थान्हि शोधीनः जहसदामुक्तेउपलभते पञ्च हेतेहेते भ्रमतः करणानुपाधिषु बहुधा अनुभूयनेकपात्रस्थिता सुखं दुःखं वा दद्यात्ते वन्नेतेतमी
उदकस्पर्थः तदुक्तं एक एव हि भूतात्मा भूते भूते व्यवस्थितः एकधा बहुधा चैव दृश्यते जलचन्द्रवदित्युक्तो स्यार्थः २८ नतु सर्वेवादिनो द्वैतमेवप
रमार्थमवलंबन्ते युक्तिभिश्चर्हुभिः तेहेयोपपादयंतित्तहेव सर्वैर्न तम्भूपतेच श्रुतिमपिद्वैतोत्तगुणदेनेवयोजयंतिमद्यानेकरावत्त्वमैवतंप
रमार्थं त्वत्तेअन्तो बहु श्रुतिप्रत्त्वात्त्वं यद्देकयो विश्वानतः स्यादित्याशंक्य न वादिवक्तृत्वैकत्वेवस्तुनिर्णयेप्रयोजकं किं तु प्रमाणयुक्तिबाहुल्या
ष्म मेवनेत्वं धानांसहस्रं चवस्तु ... त एक स्वरूपं विषये प्रतिवादिभवतुमर्हति प्रमाणयुक्तिवाहुल्यं यास्मात्पक्षे रावेहं तत्र त्वं च प्रमाणयुक्त्या मास्वादु एम॰ १८

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

८

॥ तो ज्ञापयतेलीयमेत्रनिमित्तं चरत्तेवमर्थेनेन अधिकृतं गाम संमुद्रतं गतं तस्य मिदं कार्यं ज्ञातं तेजं लानेदृश्च प त्वात्तेदनलाद्यामिश्रं ब्रह्मणो भेदेन लब्ध

सत्ताकं तत्तोस्यतं तदधिष्ठानम् तं देवस्तुतो निष्प्रपंचसच्चिदानंदस्य प्रपंचलेन पारमार्थ्यमित्येवं निरुक्तं निरूपितं तमीड इत्यर्थः॥ २५॥ नन्वेवं ब्रह्मणो निखि

लजगदधिष्ठानत्वे पाऽऽध्रुतिपलेऽप्य स्यागमिन्नत्वे च सर्वज्ञभगवत्कपिलादिस्मृत्यनवकाशप्रसंगः तासु हि स्मृतिषु प्रधानादेः कारणत्वं जीवपरयो

र्जीवानां च पारमार्थ्ये तो भेदो जगतः पारमार्थ्यं त्वमित्यं ते अर्थाः प्रतिपाद्यंते न च तासु स्मृतीनां निरवकाशत्वं युक्तं अंगीकर्तुं सर्वज्ञकपिलादिप्रणीतत्वादि

सां

त्व

त्याशंक्याविरोधे त्वनपेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति सूत्रेणाऽश्रुतिस्मृत्योः परस्परविरोधे स्मृतेः प्रामाण्यमनपेक्षमंगीकार्यं असति हि विरोधे अनुमा

नं स्मृतिः प्रमाणमिति जैमिनिना प्रतिपादितं तथापि श्रुतिविरोधे तासामप्रामाण्यमेवेति स्थितेऽपि स्मृतिविरोधशंका मानापस्य त्वां तस्य विरोधोपन्या

से नैवोत्तरं दास्यामीति मन्वानः बहूनां स्मृतीनां पदे किं च मनुरवदत्तद्भेषजमित्यादिश्रुत्यवगतमाहात्म्यसर्वज्ञमन्वादिप्रणीतानां जीवपरभेद

जगन्मिथ्यात्वप्रतिपादकानामुपनिषन्मूलत्वेन बलवतीनां बहुलत्वाद्दृष्टं तराणां कुलतर्कोत्थ [illegible] तीनानामनवकाशदोषस्याप्राबल्यमभिप्रेत्य स्वतः

अ

सिद्धसर्वज्ञश्रीभगवदीश्वरस्मृत्वाविपदैरनमेवापरमार्थं निरूपितमित्याह इदमिति इदम् गीताशास्त्रं तत्त्वविधिनां जंमत्या गुर्वालम्भ इदं स्यंद्भा

मात्रं ध्यातो नम्मिन्नस्मादस्मित्येव विदुर्यतः॥ २६॥ गीतासु ये अक्षरं ब्रह्म परमित्यादिषु अनन्तमक्षरमत्वे सर्वव्यापकं ब्रह्म स्वरूपं विधिनानंतद्विदि प्रणिपा

तेनेत्युक्तेन दक्षाचार्येभ्यो ज्ञात्वा गम्यां भक्त्या। भक्त्या भक्त्या अन्यपरमार्थातिरेकानां माध्यमानो तत्त्वविषयाणां तत्त्वपदार्थशोधनरूपया भक्त्या भजनं तपा

अहमित्यत्र वेधान्तां मां शुद्धवासो नेतां गेनेद्दशिमात्रं चैतन्यमात्रं तदिदं स्वयं बुद्धो साक्षितेन स्थितमात्मतेनोपलभ्यते यो अक्षरं यद्यक्षर येके लक्षणत्वेन ये

कं ध्यातो अन्ना अनुभूयमानं प्रत्यगमिन्नं तल्लिङ्गं च्य रे अहमस्मीति अभेदेदर्शनेनवं विदुः इत्यर्थः ये त्वक्षरमनिर्देश्यमव्यक्तं पर्युपासते सर्वत्रगमचिन्त्यं च

कूटस्थमचलं ध्रुवं क्षेत्रं च यच्चापि मां विद्धि सर्वक्षेत्रेषु भारत इत्यादिवचनैः मत्वाऽस्मिन्ना अनात्मपरं ब्रह्म सन्नसत्तन्नासदुच्यते सर्वभूतेषु पे

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

श्री वि०
१९

॥ एकपंचाशदधिकरणानां बहुलतरसारतरयुक्त्याभासकलितानां स्फुटं कैश्चिदधिकरणैः प्रदर्शितस्यैवं च प्रमाणयुक्तिभिः न्यायतपाश्रुति
विक्षेपं ततः तृतीयपादेन मृतभेजोच्छ्रुतीनां चतुर्थेन लिंगादेरश्रुतीनां च परस्पराविरोधं समग्रापत्काराद्वितीयाध्यायेनाद्वयसमन्वयवि
रोधं प्रतिक्षिप्य तृतीयाध्यायेन प्रथमपादेन संसारेण इहामुत्र च गत्यागतिनिरूपणपूर्वकं संसारदोषविवेचनेन वैराग्यमधिकारिविशेषणं
दर्शितं तत इह द्वितीयपादे न वाक्यार्थज्ञानोपयोगेन ज्ञानप्रदं त्वंपदार्थप्रदर्शनेन तदर्थमपि सकलद्वैतप्रपंचनिरासपूर्वकं वि
विद्याप्रदर्शनाय मासते न तृतीयपादेन विद्याभेदाभेदगुणोपसंहारानुपसंहारौ प्रदर्शितौ नैविधिरूपावान्तरवाक्यस्य निषेधरूपावान्तरवाक्य
स्य च परिमाणान्वयेन प्रदर्शितं चतुर्थपादेन पुरुषार्थोऽतः शब्दादिति अधिकरणप्रभृतिप्रथमाधिकरणेन ब्रह्मज्ञानस्य कर्मनिरपेक्षस्यैव मोक्षसाध
नत्वं प्रसाध्य तस्य च उत्पत्त्यर्थं अन्तरंगसाधनं संन्यासशमदमादिकं बहिरंगसाधनं यज्ञादिकं च प्रदर्श्य ज्ञानसाधनमनुतिष्ठतश्चासति प्रतिबन्धे इहैव फल
सिद्धिश्चेत् अस्मिन्नमुत्र चेत्यंतिमाधिकरणेनोक्ता तृतीयाध्यायं समाप्य ततश्चतुर्थप्रथमपादेनावृत्तिरसकृदुपदेशादित्यधिकरणेन ब्र
ह्मसाक्षात्कारपर्यन्तं श्रवणाद्यावृत्तिकर्तव्यतां प्रदर्श्य आत्मेति तूपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेति अहं ब्रह्मास्मीत्यादौ परमेश्वरस्यात्मत्वेनैव गृही
तव्यः त्वं वाहमस्मि भगवो देवते इत्यादिनैव जाबाला आत्मेत्येवोपगच्छन्ति ग्राहयन्ति चेत्यादिना आत्मत्वेनैव ग्राहयन्ति चेत्यधिकरणेन वाक्यार्थं च जीवब्रह्मै
मेदं सम्यक् प्रदर्श्य ततः सगुणोपासकस्य क्रममुक्तिमभिधाय द्वितीयपादेन पुनस्तस्यैव उत्क्रान्तिप्रकारमुपवर्ण्य ततस्तृतीयेन उत्तरमार्गचिन्तापूर्व
कं तस्यैव कार्यब्रह्मप्राप्तिं प्रदर्श्य निर्गुणब्रह्मविदस्त्वगत्युत्क्रान्ती प्रतिषिध्य ततश्चतुर्थेन निर्गुणविद्याफलं ब्रह्मात्मनावस्थानमुपवर्ण्य सगुणविद्याफ
लं च ब्रह्मलोके ऐश्वर्यमुपपाद्य तेषां सगुणविदुषामनावृत्तिः शब्दादनावृत्तिः शब्दादिति अन्तिमोपदेशेनोक्तिं प्रदर्श्य उपरराम भगवान्सर्वज्ञो बादराय
णः प्रणीतवान् लक्षणमीमांसायां परिशीलितायां भेदवादिषु नाम्बुषितेषु द्वैतकं नकाशलेस्य न क्वाचित्तत्त्विति ॥ १८ ॥ ननु किमयमधिकारी स्व
देहे द्विपादिसादिचैतन्यस्यैव ब्रह्मत्वं जानीयादुत सर्वशरीरादिसाक्षिणामपि आधेयं किं पुरुषान्तरचैतन्यं परमार्थमिति जानाति उक्तं लि

ए म० १९

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

स्यं तच्च सर्वज्ञभगवद्बादरायणप्रणीतब्रह्मसूत्रपर्यालोचनेनापि स्फुटं ज्ञातुं शक्यत इत्यभिप्रेत्याह प्रवृत्तेयमिति प्रवृत्त्यालोचनया आसवचांस्यत्र हिल
भ्यः द्वैतक्षेत्रज्ञान्तरविभिः पूर्वपक्षः योऽहं सोऽसौ सोऽस्य देहमेवेति विदुर्यतं १९ व्यासवचांसि अथातो ब्रह्मजिज्ञासेत्यादीनि अनावृत्तिः शब्दा
दनावृत्तिः शब्दादित्यन्तानि ब्रह्मसूत्राणि तेष्वपि श्रुतिमूलकानि अत्र लोकोऽयं समविचार्य प्रवृत्त्या नैक्यं राठपलक्षणमेतेन समागेन चाबाधितेन सेश्वरे
श्वरान्तरविभिः द्वैताराणां देहाद्यहङ्कारपर्यन्तानां मातरणां पृथिव्याद्यव्याकृतान्तानां ग्रावांश्च सेश्वरयोगी ज्ञेयस्वरूपयोश्च विवेकं ये विदन्ति तैः
तत्त्वोपाधिनिराकरणेन शोधितपदार्थद्वयविभिरित्यर्थः पूर्वपक्षः त्रिविधपरिच्छेदशून्यतया पूर्णत्वेन पुरुषः इत्याख्यापरस्य परमात्मा अत्र दि
अत्रैव देहद्वयसंघाते तस्मादीश्वरपक्षे नलभ्यः विधयाश्रांशुराकः तदेदनमकारमेवाहयोऽहमित्याहिना योऽहं देहद्वयादिसाक्षी सोऽसौ परमेश्व
रो यश्च परमेश्वरः सोऽस्य देहमेवेति यं विदुः अस्य गात्मनोऽन्तर्यामित्वेन व्रतत्वे भावनया ब्रह्मत्वाच्चारोपितपरोहेतुनिवृत्तपेच परस्परव्यतिहारे
णापि विदुरित्यर्थः तस्येमेव तत्त्वमेव तदित्यादिश्रुतेः अयं भावः सूत्रकारोऽपि भगवान्बादरायणः अथातो ब्रह्मजिज्ञासेति त्रिविधपरिच्छेदशून्यस्य
भिन्नब्रह्मणो मुमुक्षुरूपविचारविषयत्वं प्रतिज्ञाय जिज्ञास्यब्रह्मणः किंलक्षणं किं प्रमाणमित्याकांक्षायां जन्माद्यस्य यत इति सूत्रेण लक्षणं शास्त्रयोनि
त्वादिति अनेन सूत्रेण प्रमाणं चोपन्यस्य शास्त्रस्य कार्यपरत्वेन कथंचिद्ब्रह्मपरत्वं मिथ्याभासं कार्यान्तरं तत्तु समन्वयादिति सूत्रेण कार्यपरत्वनि
रासपूर्वकं सिद्धब्रह्मपरत्वं तद्विधाने कर्तव्ये ईक्षतेर्नाशब्दमित्यधिकरणेन जगतः प्रधानकारणत्वे ईक्षत्यश्रवणेव स
वेदान्तानां तिसामान्यं च प्रतिज्ञापनरेव जगति सामान्यसमन्वयं दर्शयोऽभ्यासादित्यारभ्य प्रथमद्वितीयतृतीयपादेष्वर्थलक्षणानिरसनपूर्वक
मुपपाद्य चतुर्थपादके विरोधिकरणोः प्रधानस्याशब्दत्वे पञ्चप्रमाणेनान्यासां नरं तेऽब्रह्मप्रकृतित्वेन जगतो निमित्तत्वेन प्रकृतिश्च प्रतिज्ञा च
ह्यान्तानुपरोधादि साधिकरणेन समन्वयस्याप्रथमाध्यायं समापयन् सम्यक् अतः च द्वितीये प्रथमपादेन त्वपक्षे सांख्ययोगवैशेषिकादिस्मृति
माणामनुपसमन्वयकृतिजल्हारं तदनन्तरं द्वितीयपादेन सांख्यवैशेषिकनैयायिकबौद्धजैनपा
विरोधं परिहृत्य तेह्स्राभिर्वितमकलतर्कविरोधं

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

हृ०मा०
२०

पृथिव्यांतेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोयश्चायमध्यात्मंशारीरस्तेजोमयोऽमृतमयः पुरुषोऽयमेवसः योऽयमात्मेदममृतमिदंब्रह्मेदंसर्वमिमा आपस्त्रपम
न्त्रिः अयंवायुः अयमादित्यइत्येवंबहवःपर्यायाः अयंतेनत्र प्रथमपर्यायस्यायमर्थः इयंमहापृथिवीसर्वेषांभूतानांप्राणिनांमधुमधुवदुप
भोग्यंयथामक्षिकाणामेकंमधुपटलंतद्वत्तेषां अस्यैपृथिव्यै अस्याःपृथिव्याःसर्वाणिभूतानिमधु अनेनपृथिव्याभूतानांचपरस्परमोग्यत्वेन
परस्परंकार्यकारणत्वमुक्तंतत्तस्त्वहमयमित्युच्यतेऽस्यार्थः तेजोमयोपहितपुरुषस्यैकत्वमाहुर्यश्चायमित्यादिना यश्चायमस्यांपृथिव्यांतेजोमयश्चेतन्यमकाश
रूपः अमृतमयः उपाधिनाशेऽपिस्वयममरणधर्मापुरुषः यश्चायमध्यात्मंशारीरःस्थूलशरीरोपाधिकः तेजोमयोऽमृतमयःपुरुषोऽयमेव म
सः पृथिव्युपाधिकःपुरुषः अयंशारीरमाहयोऽयमात्मेति आत्मास्थूलशरीरोपाधिकः अध्यात्माधिदैवतोपाधिभेदाद्वेदनेयोर्भेदोनस्वरूपतो
इत्यर्थः इदमुपाधिद्वयोपहितंचैतन्यममृतमविनाशीतत् इदंब्रह्मजगत्कारणभूतमतः इदमुपाधिद्वयोपहितचैतन्यमेवसर्वंसकलंजगच्चतद्व्यति
रेकेणासर्वमस्तीत्यर्थः एवंसर्वेषुपर्यायेषु इमाआपःपर्यायेत्वत्युपहितयोरेकत्वंततः अग्निवाय्वुपहितयोरेकत्वंततोवायुप्राणोपहितयोरेक
त्वंततः सूर्यचक्षुरुपहितयोः एवंसर्वत्रपर्यायेषु अध्यात्माधिदैवतोपहितयोर्द्वयोरेकत्वकथनपूर्वकंपरस्मात्मकंब्रह्मेतिप्रतिपादितंविश्वामिरा
नीत्येतिद्वंद्वेकत्वमितिद्वैतमेवमधुब्राह्मणवाक्यैः कृतार्थःशक्योपासनमासाद्यविभूत्यायोऽसौसोऽहंसोऽस्म्यहमेवेतिविदुषीं ३० मधुब्राह्मणवा
क्यैः यश्चायमस्यामित्यादिभिः प्रतिपर्यायमध्यात्माधिदैवतंप्रतिद्वैतकत्वैक्यंदयानांपृथिवीशरीराग्निवाय्वाद्युपहितानांपृथक्कथितंतास्मिंलोगृ
हीत्वातद्ग्रहणात्अपृथक्यादिभूत्याईश्वरभावमतिपत्याशक्योपासनंशक्रेणाहंतेनास्यतदुपासनमासाद्यप्राप्यत्वेनंब्रह्मणोविधानस्यदेवा असन्न
होऽसत्रित्यर्थः इतिश्रुतेः देवपशुत्वव्याकृत्याईश्वराभेदेनदेवैरुपास्यत्वंप्राप्येत्यर्थः योऽसौसर्वात्मापरमेश्वरः सोऽहंयोऽहंतुस्मादसावसौसोऽहम
स्मिपरमेश्वरः इतिपरस्परव्यतिहारेणयंपरमेश्वरंविदुः साक्षात्तद्भवंतितमीडेशक्योपासनमासाद्ययंविदुरितिप्रयोगोमन्त्रंव्यासःपश्यपीतीतिवत्तेद मू०
५सौ प्तं ३० तद्योऽहंसोऽसौयोऽसौसोऽहंत्वंवाअहमस्मिभगवोदेवते अहंवैत्वमसिभगवोदेवतेइत्यादिश्रुतिभिः परस्परव्यतिहारेणोपास्यत्वेनप्रतिपादितंवि ३०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तमितिमाधः दैतप्रसंगाद्द्वितीयः न द्रष्टा तेन स्वस्यापि कल्पितत्वप्रसंगादिति द्वितीयः न तस्योक्तदोषः पं किं तु स्वस्य ब्रह्मत्वज्ञाने संसारनिवृत्ति न
वृत्त्येषामपि स्वज्ञानकाले तन्निवृत्तिप्रसंगः स्यादाशंक्य स्वस्यापीति चेतन्यवत् पुरुषान्तरं चैतन्यस्यापि ब्रह्मत्वं जानातीति द्वितीयं पक्षमवलंब्याह ॥ एकीकृ
ततकालं त्येति एकीकृत्यानेकशरीरस्थमिमं ज्ञं यं विज्ञापय देहे स रागादिभवति यस्मिन् लीनो न हि पुनर्जन्म लभन्ते नः ॥ १९ अनेकशरीरस्थमनेकेषु शरीरेषु
देवतिर्यगादिषु स्वादिनया स्थितमिमं ज्ञं चैतन्यमेकीकृत्य परमात्माभिन्नतया ज्ञात्वा ततः सर्वात्मभूतं यं परमात्मानं विज्ञाय देहे द्वयादि साक्षि
प्रत्यगभिन्नतयापरोक्षीकृत्य देहे वा यस्मिन्नेव देहे आप्नुतत्काले मेव सरागवसर्वात्मभूतः परमात्मैव भवतीत्यर्थः अत्र श्रुतिः यत्परं ब्रह्म सर्वा
त्मा विश्वस्यायतनं महत् सूक्ष्मात्सूक्ष्मतरं नित्यं तत्त्वमेव त्वमेव तत् ब्रह्मवेद ब्रह्मैव भवति न स पुनरावर्तते सरूपतत्त्वमवदति अत्र हि मंत्रे श्रो
तुः प्रत्यगात्मानमब्रह्मब्रह्मादिसंबपर्यंतप्रत्यग्भूतं सकलं जगदधिष्ठानं ब्रह्म त्वं बोध्यते [illegible] सर्वेषामपि तेषां ब्रह्मत्वज्ञाने स्वस्मिन्निव परेषामपि संसार
निवृत्तिप्रसंगदोषः किं ब्रह्मविद्दृष्ट्या तन्निवृत्तिरापाद्यते उत परदृष्ट्या नाद्यः परेषां स्वात्मनो ब्रह्मत्वज्ञानाभावेन तद्दृष्ट्या तेषु संसारनिवृत्तिः
ब्रह्मवित्दृष्ट्या तन्निवृत्तिरिष्टैव यदा ब्रह्मवित्स्वदेहे द्वयादि साक्षिणामसंगनिर्विकारं संसारि ब्रह्मत्वेन प्रपश्यति तदा परदेहे द्वयादि साक्षिणाम
पि तथैव पश्यति तेन कं ब्रह्मगीतायां स्वशरीरे यादेहेषु समं निश्चित्य तं तु मध्यधीरो न जायते सुखमतो मुक्तो भवति दिव मोक्षो महान् विद्वान् ज्ञेद
पि तथैव पश्यति तेऽस्मान्नामपि भूवमुक्ति जानाति देहे वा अत्मानमात्मविद्वरः स्वसंस्था
त्यादि मेद तः एकरसवस्तुन्यभातिचेतनः स्वप्नवत्स्वप्नमतः स्वप्नतयायान्ते प्राप्ता भासानामपि भूवमुक्तिं जानाति देहे वा अत्मानमात्मविदः स्वसंस्था
स्वादिमेदतः एकरसवस्त्वाभाति चेतनः स्वप्नवत्स्वप्नमतः स्वप्नतयायान्तेप्राप्ता सर्वेषां अतो मूर्तं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म आत्मत्वेन जानतः
एतद्यस्यां तत्स्वात्मातामवेदेहिनामाभासा नं च संसारं वेदमुक्तिं तथैव चेति अतो ब्रह्मादिस्तंबांतः अतो मूर्तं सर्वाधिष्ठानं ब्रह्म आत्मत्वेन जानतः
पुरुषस्य स्वदेहे परदेहे वा न संसार इति भावः नन्वब्रह्मज्ञानान्निवृत्तस्यापि संसारस्य कदाचित्पुनरुद्भवः स्यात्सुषुप्तिप्रलययोर्निवृत्तस्य प्र
बोधे पुनरुद्भवदर्शनात् [illegible] इत्याशंक्य सुप्तत्वादेः संसारकारणाज्ञानानिवृत्तेरेवं च तत्वज्ञाने न तन्निवृत्तेर्दृष्टान्तवैषम्यमिति
दित्याशंक्या ह२ भावः ॥ १९ देहदेशकालादिपरिच्छिन्नत्वादीनां मध्यस्थे पृथिव्यां सर्वेषां भूतानां मध्यस्थे पृथिव्ये सर्वाणि भूतानि मधु यच्छौपमस्यै
विरहदेशकालकेवलानुपलब्ध्याध्यापे मध्यस्थलतो एवं वृत्तेः सर्वपृथिवी सर्वेषां भूतानां मध्यस्थे पृथिव्यै सर्वाणि भूतानि मधु पश्चौपमस्यै
इत्याशंक्याह ॥ यस्मिन्नित्यादिना ॥ यस्मिन्ब्रह्मणि लीनाः उपाधिपरित्यागेन [illegible] कीभूताः इह संसारे पुनर्जन्म न लभन्ते
न प्राप्नुवंतीत्यर्थः ॥ न स पुनरित्या ८२

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न केवलमुक्तमात्रेणैवं आत्मनो ज्ञातत्वसिद्धिः किंतु श्रुत्यनुकूलतर्केणापि ज्ञेयः स्वप्रवृत्तादिवदनात्मत्वेन ज्ञातत्वात् योगात्तत्सिध्यतीत्याह कोपमि
ह०मी० तिकोपं देहेन्द्रियेति संसुविचार्य ज्ञातात्मानं दयिताचेष्टादिदेवः इत्यालोच्य ज्ञांशाद्दृश्यमीतिविदुर्यतः ३३ देहे कार्यकरणसंघातमध्ये
२१ कोपं देवः को वा ज्ञाता किं शरीरं उत इन्द्रियाणि अथ प्राणः यद्वा अन्तःकरणमितीत्थमनेन प्रकारेण सुविचार्य स्पष्टं सम्यक् विचार्य दे
हादीनां वेद्यत्वेन घटादिवत् ज्ञातृत्वाभावं निश्चित्य तेभ्यः अपरोक्षतया नित्यभासमानः देवः स्वप्रकाशचिद्धातुरेव ज्ञाता श्रोता आ
नंदयिता चेतनालोचः आलोचनेन शरीरादिषु देहादिषु मध्ये ज्ञांशाश्चैतन्यांशो यस्मीति यं विदुः तमेतमर्थः अदृष्टो द्रष्टा श्रुतः श्रोता मतो मंता
अविज्ञातो विज्ञातेत्यादिश्रुत्यास्वयं दर्शनादिविषयत्वेन दृष्टत्वाद्युपपादनादिति भावः ३३ को ह्येवान्यात्कः प्राण्यात् यदेष आकाश आनंदो न
स्यात् एष ह्येवानंदयातीति तैत्तिरीयकश्रुतिः अस्याप्ययमर्थः यद्यदि एष आकाशः आसमंतात् काशमानः स्वप्रकाशश्चैतन्यरूपः आकाशवद् असंगत्व
२५ विभुत्वादिधर्मयोगादाकाशश्चिदात्मा आनंदः सुखस्वरूप आत्मा न स्यात्तदा को ह्येव पुरुषः अन्यात् अपानचेष्टां कुर्यात् कः प्राण्यात् प्राणव्यापारं
कुर्यात् उपलक्षणमेतत् सकलकार्यकरणव्यापारं कः कुर्यादित्यर्थः एतावचेतनप्रवृत्तेश्चेतनाधिष्ठाननिबंधनत्वदर्शनात् जीवनस्य चानंदपूर्व
कत्वदर्शनात् दुःखे सति प्राणवियोगादेरेव दृष्टत्वादिति भावः तदेवाह एष ह्येवानंदयाति यस्मादानंदयाति आनंदयति अतः सर्वो जनः प्राणिति चोष्टा
त नितिपरिश्रमाणानां करचित् स्वरूपानंदो मिथ्या अत्र जीवनस्यादतिदुःसहसंसारदुःखे सो व्यापि जीवनप्रार्थनान तस्यात्तस्य शपेव जीवनमाशास्ते स
वेमि नश्यन् तथा अन्यापि चेष्टा जीवन हेतुत्वेन चिद्रूपानंद आत्मा साध्यते इत्याह को ह्येवेति को ह्येवान्यादात्मनि तस्माद्यमेव ह्येवानंदः आनंदति
ति वाणानि जिचौर्ह्युक्तिं त्वं तत्तु पपत्त्याश्रित्य निरूप्यते। ३४ आत्मनि कार्यकरणयोजनेश्वरं चिद्रूपानंदं आत्मा पश्यन् स आत्महिको ह्येव पुरुषः अन्यात् सं एम०
शानादि व्यापारं कुर्यात् जो अप्रवृत्तेश्चैतन्य पूर्वकत्वात् जीवनस्यानंदहेतुकत्वाच्चेत्यर्थः अतएव ह्येवानंदः परमात्मा जीवभावोपन्नः प्राणि २१

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

चेष्टयिता २

प्र ३

स्मृतो ऽतिपोषमिति पोषं देहे चेष्टयितांतःकरणस्य सूर्ये चासौ तापयिता तं सोऽस्य हमेव स्यात्मैवोपासनयायं विदुरीशंतं ११ योयं देहे शरी
रे [illegible] चेष्टाहेतुर्वर्तते जडे देहे चेष्टालिंगगम्यो यं तद्गुणत्वेन चेतनो वर्तते अंतःसंगस्यतस्य चेष्टाहेतुत्वमपयारयति अंतःकरणस्य इति अंतः
करणस्य [illegible] अंतःकरणोपाधिकः इत्यर्थः असौ अंतःकरणोपहितः एव सूर्ये चासौ तापयितांतपनः सर्वस्य प्रयोजककर्तृत्वेनांतर्यामी भवतिय
श्च सूर्ये तापयिता सोऽहमेवास्मीति अनेन प्रकारेणात्मैवोपासनयापरस्य स्यातिहारेणात्मैक त्वं विंतनेनयमीशं विदुस्तमीड इत्यर्थः १२ उपा
स्यत्वाभिधानेन वेधलांशं कांप्रमापाकरोति विज्ञानांश इति विज्ञानांशः परस्य सतः शक्त्युपाधिरूढो बुद्धिवृद्ध्यपत्र बहिर्बोध्यं पदार्थान्ने वांतस्थं
बोधयति बोधयितारं तं १३ सतः परमार्थसत्तत्स्वरूपस्य परमेश्वरस्य विज्ञानांशः विज्ञानस्य स्वरूपज्ञानस्यांश इवोपाधः अक्षणो निरवयवत्वे
न शक्त्युपाधिरूढो अक्षणः अविद्याशक्तिप्रतिबिंबितो जीवः बहिरुपलक्षणमंतश्च बोध्यपदार्थान्बुद्धितद्धर्मान्घटपटादीश्च अंतर्जगति बोधयति
जानाति बुद्धिस्थ अंतस्थं स्वस्थं तं वर्तमानं बोधयितारं तान्पदार्थबोधाः स्वस्याः बोधत्वप्रदातारं चैतन्यसंबंधं विज्ञापयाः स्वस्याः [illegible] बोध
तानुपपत्तेः स्वयंप्रकाशचिद्रूपं न बुध्यति न जानातीति तमित्यर्थः अत्र श्रुतिः विज्ञातारमरे केन विजानीयात् येनेदं सर्वं विजानाति तं केन विजानीयात्
न विज्ञाते विज्ञातारं विजानीया इत्यादिश्रुत्याः चायमर्थः अरे मैत्रेयि विज्ञातारं बाह्याभ्यंतरपदार्थानां स्वप्रकाशचिदात्मकं स्वस्वरूपेणावभासयिता
रं केन करणेन विजानीयात् इत्यर्थः करणस्य मनआदेर्ज्ञेयविषयत्वेन ज्ञातृविषयत्वाभावादित्यर्थः करणस्यापि स्वतो ज्ञातृत्वं नास्ति किं तु चैतन्यबले
नैवेत्याह येनेत्यादिना इदं सर्वं जगद्येन बोधात्मकचैतन्येन विजानाति पुरुषस्तं केन विजानीयात् केनापीत्यर्थः विज्ञाते वृद्धिवृत्तिज्ञातारं बोद्धारं न
विजानीयाः विज्ञानेनेन विषयीकुर्यादित्यर्थः उपसंहरति पात्रवल्क्यवचनं पूर्वकांडे मैत्रेयीब्राह्मणे ते स्येवेति दृश्यते तत्प्रपावद्ध्येत्याहेत्तु एतद्बु
विरोधोर्थः पूर्वमुक्तं रावदृष्टव्यः उपास्यत्वमेव किं आत्मनस्ता इत्याहेति तत्सत्त्वाप्यत्वमेव नेतु तन्मतिविविनचैतन्यविषयत्वमितिदृष्टव्यं १३

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह०मी ङपंचविधधर्मवत्त्वाच्च घटादिवन्न किंतु योऽत्र द्रष्टा त्वादिधर्मरहितः प्राणादिसकलसाक्षीति बुध्यमिच्छासु स्वयमव्यभिचारिविज्ञातः प्राणवान्मलिंव
२२ च्चीत्याद्यैरितीति स्तुरूकः एकादिकदति व्यर्थं तसाप्रपपघते इतिवं विदुरस्मिन्प्रश्नः २६ तथाच भगवती छांदोग्यश्रुतिः श्वेतकेतुमुद्दालकः श्वेतकेतुं संवादमुखेन
नउतनमादेशमप्राक्ष्यो येनाश्रुतं श्रुतं भवत्यमतं मतमविज्ञातं विज्ञातमिति एकविज्ञानेन सर्वविज्ञानप्रतिज्ञापनं देवकथं नु भगवः स आदेशो
भवतीत्याशंकापूर्वकं यथा सोम्यैकेन मृत्पिंडेन सर्वं मृन्मयं विज्ञातं स्याद्वाचारंभणं विकारो नामधेयं मृत्तिकेत्येव सत्यमित्यादिना दृष्टांतेनोपपाद्य
ततो दार्ष्टांतिकं प्रपंचयितुं सदेव सोम्येदमग्र आसीदेकमेवाद्वितीयमिति सजातीयविजातीयस्वगतभेदशून्यं सद्वस्तु एकमात्रं तत्केन्त्राहरित्सेसद
दमाशंक्य कथमसतः सज्जायेतेति तं प्रतिषिध्य सद्रूपस्य ब्रह्मणो जडविजातीय [illegible] भेदाभावमुपपाद्य
२२ न तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेत्यादिना त्रिवृत्कृत्य सर्वस्य जडस्य तेन एव सृष्टिमुक्त्वा सजातीयभेदनिराकरणाय तस्यैव जीवरूपेण प्रवेशं चाभिधाय त्रि
वृत्करणपूर्वकं नामरूपव्याकृतिं चोक्त्वा ततो ब्रह्मणः स्वकार्यकाशादितो भेदव्याकृत्यै यदग्ने रोहितं रूपमित्यादिना विपदार्थं सर्वस्य जगतो मिथ्यात्वमुक्त्वा
ततो देहवृत्त्यशनपानसामर्थ्यादिकार्यत्वेनान्नात्मत्वमुक्त्वा सपरापरोणमैतदात्म्यमिदं सर्वं तत्सत्यं स आत्मा तत्त्वमसीत्यादिना श्वेतकेतुं प्रति सर्वात्मप्र
मुक्तरूपां जीवानामात्मत्वेन स्वद्वितीयमतिस्वरूपं सर्वात्मकं परमार्थसत्यं ब्रह्म लतेस्तदाशंकानिराकरणपूर्वकं नवकृत्वः पुनःपुनरुपदिदेश तथाहि
प्रसु प्रथमतो वाक्यं स्वमसीत्यादिना सुषुप्तिकालावस्थासु येन रूपेण जीवः संपद्यते तद्ब्रह्म त्वमसीति पित्रोपदिष्टे सुषुप्तौ सत्संपन्नाः प्रजाः सत्संपन्नाः स्मः स
किमिति न विदुरिति श्वेतकेतोराशंकायां यथा सोम्य मधु मधुकृतो निस्तिष्ठन्ति मधुत्वेन समाप्तेतदनानात्वहेतुरसमुदायवद्विवेकाभावान्नैषु
सुषुप्ताद्यैरप्यविवेकेन ज्ञायत इति निरूप्य तदेव तत्त्वमुपदिष्टं न तु सुषुप्त्यादौ कारणभावाद्विज्ञानं उत्थितानां स्वब्रह्मणो वयमुत्थिता इति कस्मान्न ज्ञा एम ८
नी पुनरित्याशंकायां इमाः सौम्य नद्यः इत्यादिना यथा जलधरैरंभोधित आकृष्टा दिक्षु नाना नदीनां रसात्मत्वेन समुद्रागमनं तन्मैवेत्र सागर इति २२
तानां संसारिणां न दैवलक्षणामन्यात्मनावस्थायोपितातावपमितिनेत्रानामितिपरिहारेणापुनः सदेवोपदिष्टं तथा सुषुप्तौ जीवस्य कारणभावाप

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तिचापानितिचेतीति एवं हेतुत्वेन पस्यास्तित्वमुपपन्नाः एषा तैत्तिरीयकश्रुतिः व्यक्तितमित्यर्थः ३४ ऐतरेयकश्रुतिरपि भगवती आत्मा वा इदमेक एवाग्र आ
सीदित्यादिनीयं अस्लोपक्रम्यते स्पष्टीतीयत्वसिद्धये स ईक्षतेत्यादिना ईक्षणपूर्वकं तत्सर्वलोकसृष्टिमुक्त्वा ततः स ईक्षतेमेन्वित्यादिना कार्यकरणदेवता
नां सृष्टिमुक्त्वा ततो वैराग्यार्थं तासां देवतानामशनापिपासाभ्यां संसारित्वं दर्शयित्वा ततो शनायादिनिवृत्तये अन्नमेभ्यः सृजा इत्यादिनान्न
सृष्टिमुक्त्वा तदन्नं विचार्यायानस्येव ग्रहणं त्वं प्रतिभोक्तृत्वं प्रदर्शयित्वा ततो कार्यकरणदेवतानामीश्वरस्य वेशं विना ह्यस्य कार्ये असमर्थत्वेन मूर्धसीमा नि
विदारणेनेश्वरस्य तत्र प्रवेशमुक्त्वा पुनस्तत्र प्रविष्टस्यात्मनो भिमानेन संसरतो जीवरूपस्य आपत्रस्य परमेश्वरस्यानन्तपूर्वजन्मकृतपुण्यपुंजपरिपाकव
शाद्धि विदिबापांसत्यां पदि वा गामित्याहृते मित्यादिना वामादेना मात्मत्वनिराकरणपूर्वकं मथ्यको दृमित्यात्मविचारमुपक्रम्यते स्य त्रयः आवैसथा त्रयः स्या
स्वप्ना इत्यवस्थात्रयस्य मिथ्यात्वमुक्त्वा स एतमेव पुरुषमित्यनेन वागादिभ्यो व्यस्य ... विविक्तं तत्सकलसाक्षिणं चिन्मात्रमात्मानं ब्रह्मततमपश्यदिति ज
स्य ब्रह्मत्वबोधनं जीवस्योक्त्वा पुनर्वराग्यार्थं पुरुषे ह वा अयमादितो गर्भो भवतीति वैराग्योपपादनपूर्वकं कोयमात्मेति वयमुपास्महे इति वाक्येन
मूर्धत्वपदद्वाराप्रविष्टो जीवप्राणोपोक्षितं किं पाशातेन ... मध्ये कतरः स आत्मेति विमृश्य येन वा पश्यतीत्यादिना चैतन्यस्यैव त्वंपदार्थत्वं नि
र्धार्य तत्तत्प्रमाणे तादिना सर्वात्मकं तत्पदार्थं ब्रह्म लोपदिश्य प्रज्ञाप्रतिष्ठा प्रज्ञानं ब्रह्मेति तत्पौरेक्यमुक्त्वा उपसंहार इत्थमैतरेयकश्रुत्या विचा
रपूर्वकं संग्रह विस्तराभ्यां प्रतिपादितं विस्पष्टोति श्लोकद्वयेनाह इति मा गोवा हंवा कृष्ण वरणादौ नि मनोवा च क्रिवा इत्युक्तं तत्तथापि तमतः इत्यालो
च्य शिरोद्विदार्य सीमानं विदार्य तेन तस्य प्रविष्टः ३५ बुभुक्षितः पिपासितो हं वयमिमं त्रोणि मूले नो बध्या इत्यनुभवात्माणादीनि प्रत्येक महं तत्स मुद्दापो वा उत्तरात्तसके
लसाक्षि रूपालोच्य प्राणादिभ्यो नोत्क्रान्तो जानिरेवास्मीति यं विदुः तमित्यर्थः ३५ ननु प्राणादिष्वप्यहमित्यात्मत्वानुभवात्कथं चैतन्यस्यात्म
त्वमित्याशंक्याहमितिनाहं प्राणो नेत्यादीनामनो दृष्टिर्नेदनाहमहंकार उपाधेयोपाधेनशः सोऽहमहमेवेति विदुः पतंतंस्सः ३६ अत्रेधी
शाद्येन विनेमुख्यातेश्राणादिविषयेनाः नात्मानः इत्युत्वा मैत्रैतिकतवोत्सो व्यवत्वात्ममेव द्विविवलोमतु तत्प्रादाधात्मनिरस्तत्र पवित्रेण मदर्शीना

पश्याकि

राम०

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह०भी० श्रुतेः नित्यं नाशरहितं न जीवो म्रियते इति श्रुतेः विभुं सर्वव्यापकं स आत्मेति श्रुतेः आद्यं जगतोऽभिन्ननिमित्तोपादानकारणं तदैक्षत बहु स्यां प्रजायेयेति श्रुतेः ए त्व
२३ वंभूतं पंचविंशं सायां मतं तेषां मोपनिषदि पितामहः लोकनामा ऋषिः आत्मसुतान्पंच पुत्रान्यक्ष्येत्येकेनाग्रे हे श्वेतकेतो न अस्तित्वेकरूपं ब्रह्म सभवासि
इत्येवं प्राह श्रीकर्षिणः पुनः पुनरहं उपदिष्टवान्नेमी इत्यर्थः २७ हे हरा सा पके मूर्तामूर्तं आलरोचितं वा बलं रोगरूपं मूर्तं चामूर्तं च उपक्रम्य अनंतरं
चनेदेतन्मूर्तं पदस्तदापोश्चान्तरित्यादौ वेति मूर्तं पदं व्याख्यायते तदहे अथामूर्तं वायुश्चान्तरिक्षं चैतदमूर्तं पदं व्याख्यायते ततः यथा कं मम नित्यानि त्यपरिछिन्न
व्यापकं यच्चेत्तत्परोक्षरूपेणा तद्रूपद्वयं प्रदर्श्य नेतः समधिष्ठाता सूक्ष्मस्थूलरूपशरीरद्वयं चामूर्तामूर्तात्मकपंचभूतकार्यत्वेनाध्यारोपि आरोप्य ब्रह्मवेच्य गाः
अनेन रूपद्वयं मध्यारोप्य तदपवादेनाथात आदेशो नेति नेतीति नेतस्मादिति नेत्यन्यत्परमस्तीत्यस्य पदार्थवाक्यस्य चायमर्थः अध्यस्तरूपद्वयनिरूपणानंतरमतः प
नो रूपवि[…] लिंगपुरुषपरो यथा नामं […] निरूपितं यन्तदर्थमेव रूपद्वयनिरूपणादतो हेतोरादेशोऽपदेशः येनागः क्रियते इ स्त
स्त ति रोषः कथं नेति नेतीति शब्दौ प्रकृताहारिस त्रिधापितृ मूर्तामूर्ते तदुपालिंगपुरुषपरो यथा कामं दृष्ट्वा नेति पदद्वयनिषेध्यसमर्पकौ नेतरौ
23 वप्रकृतेनातादि शेषत्वेन प्रलगास्तु विशेषणतोऽभिकृतत्वेऽपि न निषेध्यत्वेन संबंधः तथा च नकारद्वयेन एकरूपद्वयनिषेधेन ब्रह्मोपदिश्यते न तु कथ
मनेन ब्रह्मोपदिश्यते रूपद्वयनिषेधमात्रस्यैव प्रतीतेः तत्राह नेत्येतस्मान्निषेधरूपादुपदेशादन्यदुपदेशो नास्ति ब्रह्मणो निर्विशेषत्वेन विधि
श्रावागोचरत्वादित्यर्थः विधिः श्रोतव्यादिः ननु तर्हि ब्रह्म नास्तीति प्राप्तं तत्राह अन्यत्परमस्तीति निरवधिकनिषेधायोगान्मूर्तामूर्तरूपद्वयनिषेधाः
वधिभूतमन्यद्रूपद्वयव्यतिरिक्तं ब्रह्मास्तीति गम्यत इत्यर्थः अथवा नेति नेतीति वीप्सा न याचेयपद्धिषयत्वेन प्राप्तं तत्सर्वं नेति नेतीति निषिध्यते शेषं ए राम०
र्ववद्धि विषयत्वेन प्राप्तं सर्वं निषिध्य निर्विशेषोऽविषयः अयगभित्रोयो विष्णुः मूर्तामूर्तब्राह्मणतो प्रतिपादितस्तमिदानीं स्तौति मूर्तामूर्ते इति मूर्तामू
स्त त्पूर्वमपोह्याथ समाधौ यद्रूपं सर्वं नेति च नेतीति विहाय चैतन्यांशे स्वात्मनि संतं हृदि दर्पितं २८ समाधौ समाधीयते चित्तमस्मिन्निति समाधिर्विष्णुः २३
चैतन्यांश चैतन्यमेवांश स्वांशः जरांशापरित्यागेन्न वशिष्टमात्रं चिन्मात्रमित्यर्थः तस्मिन्स्वात्मनि प्रत्यगभिन्ने विष्णौ आरोपिते ये मूर्तामूर्ते पंचभू

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

न्ना दे

त्वौ समुद्रवीच्यादिव ॥ शंकापां अस्य सोम्य महतो वृक्षस्येत्यादिना पृथग्दृष्टान्तरस्मारितादिना उच्छेदे रसस्याविलासे जीवत्वं तथा सुषुप्ते देहे विलोहित
स्या दर्शनात् जीवनाश इति परिहारेणाभिगुक्तएवार्थे ... पिते पुनः कथं सूक्ष्मादणिम्नः स्थूलजगदुत्पत्तिरिति शंकायां न्यग्रोधफलमत आहरेत्यादिना वटधा
नांतर्गतस्य सूक्ष्मरूपादृष्टोत्पत्तिवज्जगदुत्पत्तिसंभवेन निराकृत्य पुनः सतः लिंगेनैवार्थस्यापिते पुनर्जगन्मूलकारणं सत्वं किमिति नोपलभ्यते इति शंकि
ते लवणमेतदुदकेऽवधायेत्यादिना उदकमध्ये लिप्तलवणस्य चक्षुस्पर्शनस्पर्शनाभ्यामनुपलंभेऽपि रसनाल्लवणसद्भावनिश्चयवद्दृश्यमपि
यदुत्वा ५ अलक्ष्यमपि लिंगादस्तीत्युक्त्वा तदेवोपदिष्टं तस्य ब्रह्मसाक्षात्कारे क उपाय इति शंकापां यथा सोम्य पुरुषं गंधारेभ्य इत्यादिना गंधारदेशादपचोरैर्निहि
तस्य बद्धचक्षुषः पुरुषस्य नेत्रबंधमोचकेन गंधारोपदेशवदाचार्यकनादुपदेशाद्ब्रह्मसाक्षात्कारेऽविद्यानिवृत्तिश्चेत्युक्त्वा तदेवोपदिष्टं ततः सविकारे
केन प्रकारेण ब्रह्म संपद्यते इत्यपेक्षायां पुरुषं सोम्योतोपतापिनमित्यादिना मरणादेर्वे येप्रतिज्ञात्वा दीपप्रकाशितं ब्रह्मणे ब्रह्म प्रतिपद्यते नाड्यादि
क्रमपेक्षतेऽविद्वांस्तु देहांतरं गच्छतीति अत्रानंतरोपदिष्टे तदनुपदिष्टमरिष्यमाणो मोक्ष्यमाणश्चेत्तदा ब्रह्म संपद्यते तर्हि अविद्वानिव वि
द्वानपि किमिति नावर्तते इत्याशंकापां पुरुषं सोम्योत हस्तगृहीतमानयंतीत्यादिना तस्य परशुं तप्तमतः तेन तप्तेन परशुना तैलसंयो
गाविशेषेऽपि सत्यव्यवहितस्य हस्तस्य न दाहोऽनृताभिसंधस्य दहनं एवमंतकाले विद्वदविदुषोः समानेऽपि संपत्तौ सत्यब्रह्माभिसंधिः पुन विद
र्न देहांतरं गच्छतीति अनृताभिसंधस्तु पुनः शरीरमुपादत्ते इति परिहारपूर्वकं तत्त्वं तत्त्वमसीत्युपदेशस्तस्यार्थस्तु ब्रह्मण्येव
पति पर्वेण निर्दिष्टं केन संभवतीति श्रुत्योपदिष्टः एवं छांदोग्यश्रुत्या भगवता सनत्कुमारेण नारदाय हितोपदेशेन वर्णितः यदपि तत्त्वमस्यागमे
विभुः प्रतिपादितस्तस्य विदानो सोऽतिस्तरतीत्यात्मविदिति श्रुत्या मात्रं केवलविज्ञानमनंगसात्त्वं संनिवेशितस्य मसीत्यात्मैकत्वं पश्यतामात्रमपि ता पवि
भुमाद्यंतं० १७ सक्षमामात्रमस्तीति मत्यपर्वपंसदेवेति श्रुतेः केवलविज्ञानं विषयमात्रं निर्विकल्पं न चारंभणात्मिकादिष्वत्पाविषयस्य मिथ्यात्वानंदे
त्वे नेति श्रुतेऽन्यचिद्रूपस्येश्वरांतसंभवतिश्रीजजन्मरहितमग्रेऽन्यासीदिति श्रुतेः सत्सतंतत्सत्यमिति श्रुतेः सत्त्वेदं दिपाद्यविषयं समयं वोत्तमेति

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

ह॰मी॰ सर्वेष्वपि हेत्वेष्वतोऽहंकारादन्योऽज्ञातो नास्तीति सर्वस्य तत्तद्दृश्यत्वादित्यन्यमतिषेधेनोपलभ्यः ज्ञातश्च न तु विषयतयावेद्यः अविज्ञातं विज्ञातं तु नान्यद
२८ तोऽस्ति विज्ञातृ इति श्रुतेः नमीडूत्यर्थः ७९ ननु अपह्नाश्रिमात्रैः सिद्धैर्दैनैरुपलभ्यमानेषु यमितरमतिषेधेनोपलभ्यं प्रलैत्याशंक्याह तावदि
ति तावत्त्वं स्वप्नमिवाभातिपदेतद्यावत्सोऽपीत्यात्मनि योज्ञो न दिदृक्षुः इष्टेनास्मिन्सर्वमसत्यं भवतीदं नेत्य॰ ८० यावद्यदयमात्मानिकायकरणस्य
णाते योजनश्चित्रात्तः नादितेन वर्तते स यावद्ब्रह्मला स्मीति ब्रह्मात्मनया नहुः नावलोकितः तावदेवं यदेतद्दृश्यते जगत् इदं सर्वं भ्रांत्या सत्यमिवाभाति
प्रबोधात्पूर्वं स्वप्नवत्तस्मिन्नात्मन्यगमि ब्रह्मन्यालोदृष्टे सर्वमिदं व्योमादि विषयादिकं पतरंकर्तृत्वादि असत्यं भवति पूर्वमप्यसत्यमेव तन्न दन्त्र सायमिति ज्ञाते भ
वति बोधानन्तरं स्वप्नवदित्यर्थः यत्र त्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्तत्केन कं पश्येदित्यादिश्रुतेः यत्र विद्यावस्थायां समसाधिकारिणः सर्वं जगदात्मैवाभूत् विद्यया श्री
मन्माज्ञातयाज्ञातमभूत्तदा केन केन रूपेण कं विषयं पश्येत् न किंचिदपि सर्वस्यात्ममात्रतया ज्ञातृज्ञानज्ञेयानामभावादित्यर्थः अपह्नादिप्रमाणानां व्या
२४ वहारिकविषयत्वेन तद्विषयप्रपंचस्य निषेधस्तत्त्वेन तात्त्विकप्रमाणानुनयाश्रुत्या ब्रह्मलोपलेध्यं शक्यते इति भावः ननु सत्यकामः सत्यसंकल्पः स
र्वगंधः सर्वरसः इत्यादेः ब्रह्मणः सप्रपंचस्यापि श्रुतिसिद्धत्वात्कथं निःप्रपंचवाक्यैर्न तन्निषेधः नैव परमार्थतो ब्रह्मणः सप्रपंचनिःप्रपंचोभयरूपत्वं पर
त स्परविरोधेन वक्तुमशक्यमिति वाच्यं यतो निःप्रपंचस्य ब्रह्मणः पृथिव्याद्युपाधितः एव सप्रपंचत्वोपपत्तेरिति चेन्न स्वतो विरुद्धयोर्द्वयोरुपाधितोऽपि प
एकत्र रमार्थे संबंधानुपपत्तेः न हि स्वतो धवलः स्फटिको जपाकुसुमोपाधिवशात् तिमानोऽस्मिन्परमार्थतो दृश्यते न वा सर्पत्वमसोः परमार्थसंबंधघट
काः कश्चिदुपाधिरस्ति तदुक्तं सूत्रकारेण न स्थानतोऽपि परस्योभयलिंगं सर्वत्र हि इत्यादिना तोऽप्युपाधिद्वारापि परस्य ब्रह्मणः उभयलिंगं निष्प्रपंचसप्र
पंचोभयरूपत्वं न संभवति उक्तं युक्तं च सर्वत्र वेदांतेषु अशब्दमस्पर्शमस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिषु अद्रेश्यमग्राह्यमद्रश्यमनात्म्ये निरुक्तेऽदृश्यमन्यवहार्यं एल॰
सगारणमरूपनजस्त्रात्मा अजरोऽमरः यतो वाचो निवर्तन्ते स एष नेति नेत्यात्मा अत्र आदेशो नेति नेति यत्र नान्यत्पश्यति यत्रत्वस्य सर्वमात्मैवाभूत्त २८
इत्यादिषु सर्वत्र निष्प्रपंचब्रह्मण एव श्रुतत्वादिति सूत्रार्थः अपरमार्थस्तु परस्परविरुद्धमपि रूपद्वयमेकत्र भवत्येव स्फटिकादौ दर्शनात् नेत्व

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

तात्मके तेनेति नेतीति अपोह्य निषिध्य नेति नेतीति वाक्यस्यार्थं तस्मात् अथेत्यादिना अथशब्दः पक्षान्तरे अथवेत्यर्थः नेति नेतीति वीप्सा नयाद्दृश्यं सर्वं वि
षयद्रूपत्वेन प्राप्तं सर्वं निषिध्येत्यर्थः एवमेतं निषेधावधिभूतत्वेन सत्तं विद्यमानं यं विदुः चकारात् पूर्वोक्तसत्तादिवाक्येन विधिमुखेन च यं विदुरित्यर्थः
न उक्तं सूत्रकारेण प्रकृतैतावत्त्वं हि प्रतिषेधति ततो ब्रवीति च भूयः इति प्रकृतं यदेतावत्त्वं रूपद्वयमित्यर्थः तदेव नेति नेतीति वाक्ये प्रतिषेधति न तु
ब्रह्मेत्यर्थः हि यस्मात् ततः परं च भूयः उ न ह्यवीति अन्यत्परमस्तीति तस्मात् रूपद्वयस्यैव निषेधो न ब्रह्मण इति सूत्रार्थः १८ बृहदारण्यके अप्यते याज्ञवल्क्येनो
षस्तकहोलादीनां पराजये गार्गी नाम ब्रह्मविदुषी काचित् तदा स्मरणी आगापेआलं रोस्मो अत्र तां प्राप्य याज्ञवल्क्यं पप्रच्छ अत्र रत्ने अवाच्यवचनेन नाम नि अ
हस्थानं तदा नैव आश्रिता नाम निग्रहस्थानमिति भयधारा याज्ञवल्क्यस्य पराजयं मन्वाना हे याज्ञवल्क्य सर्वमिदं जगत् भूतं भव अभविष्यद्यत्रा या
कृताकाशे वर्तते सो व्याकृताकाशः कुत्र ओतप्रोत इति याज्ञवल्क्यं पृष्टवती तस्या अभिप्रायं ज्ञात्वा एकैव दोषद्वयपरिहाराय आह एतद्वैतदक्षरं गार्गि ब्राह्मणा अभिवदन्ति
अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमलोहितमस्नेहमित्यादिना ब्राह्मणा अभिवदन्तीत्यनेन स्वस्यावाच्यवचने न दोषः परिहृतः अस्थूलादिसकलधर्मरहिताक्षरकथने
नाप्रतिभाय परिहृता तेनैव पावालिनिदेसकलनिषेधमात्राद् दहरसिद्धिरिति तस्मात् सत्त्वं कायोस्य सकलनिषेधावधित्वेन तत्सत्त्वमभिप्रेत्य एतस्य वा अक्ष
रस्य प्रशासने गार्गि सूर्याचन्द्रमसौ विधृतौ तिष्ठत इत्यादिना द्यावापृथिव्यौ निमेषादिकाला नद्यः समुद्रा देवाः पितरश्चाक्षरस्य प्रशासनेवर्तन्ते तस्य क
लमपि दाविधारकत्वेन अदृश्यसत्त्वमस्त्वो पोवा एतदक्षरं गार्ग्यविदित्वेत्यादिना च पदज्ञानात् संसारकार्यत्वं ज्ञानाद्युक्तिं च निरुक्तिं तदक्षरमदृष्टको कु त
न स्माहिते अनुभूयतः श्रोता खेकाणां दृष्ट्रा घविषयत्वेपि सर्वसाधकत्वेन स्वप्रभासमानत्वं दर्शितम् ततः च निषेधपदं अदृष्टं दृष्टं नान्यदतोऽस्ति द्रष्टृत्वा
दिना अक्षरस्य त्वं गार्गीं प्रति सा प्रथमा सेतिर दस्य ओतप्रोतसिद्धं तत्तेलो निश्चोतं प्रोतमिति ओतं प्रोतं यत्र च सर्वं जगत् तं पोस्थूलनत्वादिषु सिद्धो द
रत्वः ज्ञातो नो न्योनेनुपलभ्योन चवेद्यत्वं। १९ गगनं तस्यापा कृताकाशापर्यन्तं सर्वमिदं जगद्यत्र अक्षरे ओतं च प्रोतं च तन्तुषु पटवत् कल्पितमित्यर्थः य
श्चास्थूलानण्वादिः अस्थूलमनण्वह्रस्वमदीर्घमित्यादिवाक्येपदे संगः नाशरहितो यः सर्वव्यापकत्वेन अश्नुते इति सञ्ज्ञा यस्य स प्रसिद्धः प्रसिद्धः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham

म

३०मी निर्देशात्तापे विरक्तिः प्रशमः इह नियमः स्वात्मन्येवानुरक्तिः वा योऽसौ दासीनप्रभेदोऽसनमस्तु नियतिल्लक्षणयोर्न प्रत्यर्थान्तात्प्रत्याहारः स्वबुद्धेर्विषयविमुख
२५ ताधारणा स्वात्मनि चित्तध्यानं प्रसिद्धमस्तीति इत्यनन्तर्मैत्र्यादिसमाधिरिति तैः काष्ठस्थानीयैः उज्ज्वलितो यो ज्ञानमयोऽग्निः तत्रैवाप्यात्मा ता
परिपक्वचित्तस्य पतनं ज्वलितानाहुतीनि प्रसिद्धान्येव यमनियमादीनि योगाङ्गानि ज्वलितः प्रकाशितो यो ज्ञानमयोऽग्निः तस्मिन्निन्द्रिय
र्थैः तानि सर्वाणीन्द्रियाणि अहिंसासत्यास्तेयब्रह्मचर्यापरिग्रहा यमाः शौचसंतोषतपःस्वाध्यायेश्वरप्रणिधानानि नियमाः स्वाध्यायः प्रणव
जपः ईश्वरप्रणिधानमीश्वरभक्तिः स्थिरसुखमासनं पद्मासनादिना देहस्थापनेन यत्स्थिरं सुखं भवति तदासनमिति लक्षणात्सुखं देहचलनराहित्यल
क्षणं तस्मिन्सति पञ्चवायवस्तेषु देहस्थप्राणवायोः काष्ठवत्तस्मिन्नायामनमित्यर्थः तस्मिन्सति श्वासप्रश्वासयोर्गतिविच्छेदः प्राणायामः आसने दृ
ढे सति श्वासविश्वासादिक्रमेण प्राणवायोः प्रतिपदं प्रतिमासं बाह्याभ्यन्तरगतिविच्छेदः प्राणायाम इत्यर्थः स्वविषयासंप्रयोगे
चित्तस्वरूपानुकार इवेन्द्रियाणां प्रत्याहारः इन्द्रियाणां शब्दस्पर्शादिस्वस्वविषये संप्रयोगे निरुद्धचित्तस्वरूपानुकार इव यत्तत्स्मीभवस्थानं स
प्रत्याहार इत्यर्थः देशबन्धश्चित्तस्य धारणा देशे आधारादौ आत्मनि वा चित्तस्य स्थापनं धारणेत्यर्थः तत्र प्रत्ययैकतानता ध्यानं तत्राधारादौ प्रत्यय
तानं ध्यानमित्यर्थः तदेवार्थमात्रनिर्भासं स्वरूपशून्यमिव समाधिः ध्यानमेव ध्यातृध्यानविहायध्येयमात्रगोचरं समाधिरित्युच्यते तदा ध्यान स
स्वरूपशून्यमिव भवति ध्यानविषयप्रत्ययाभावादित्यर्थः एतैः साधनैस्तत्त्वपदार्थसाक्षात्कारसमर्थेऽस्मिन् योगो बोधने दृष्टान्तमाह लोके यथा
विति प्रयोगमितिन्तं सुवर्णमग्नौ प्रताप्य शोधितं पश्यन्ति तद्वदित्यर्थः ५१ इदानीं भक्तेः फलाभिधानपूर्वकं स्तोत्रमुपसंहरति पविरा
जीवः नजो नित्यमाद्यं सुविभातं दीप्यमानं ज्योतिः कर्मभिः सह दाम्भिकस्य पाणौ ध्येहेव विशुद्धात्मनि संततं ते सं० ५२ त्वद् इह ध्येयं तडिदाभं तडिद्विद्युद्दामा
यथा भवति तथा सुविभातं प्रकाशमानं विज्ञानज्योतिः विज्ञानप्रकाशरूपं नत्तुजडज्योतीरूपं ज्योतिषां ज्योतिरित्युक्तेः आद्यं सर्वका ५०
रणं मुक्तिहेतुर्न कर्मणः प्रशमनोपायेनोपलब्धिस्थानानि पश्यन्त्यनुपास्यमानः परमेश्वरः प्रसन्नो भवतीति ईश्वरस्तं भजन्त्या पापात्कर्मादिभिः रत्नांग २५

न्यतरं मिथ्यात्वे सप्रपंचश्रुत्यनुरोधेन निःप्रपंचत्वस्याप्यारोपितत्वं किं न स्यादिति चेन्न तस्य प्रतिवेदांतमुपक्रमादिभिः षड्विधलिंगैस्तात्पर्येणावगम्यमा
नत्वात् द्वे वाव ब्रह्मणो रूपे इति सप्रपंचत्वं प्रपंच्य नेति नेतीति निषेधात् सप्रपंचश्रुतेः निषेध्यसमर्पकत्वेन निषेधश्रुतिशेषत्वावगमाच्च ननु किमर्थं सप्र
पंचत्वं ब्रह्मण उक्त्वा निषेध्यते प्रक्षालनाद्धि पंकस्य दूरादस्पर्शनं वरमिति न्यायेन ब्रह्मणः प्रपंचसंबंधानवचनस्यैव युक्तत्वादिति चेत् सत्यं न हि श्रुतेर स
भिप्रायमेकमेवाद्वितीयमित्युक्ते सति आकाशादीनि द्वितीयानि सति कथमद्वितीयत्वमित्याशंकायां तस्माद्वा एतस्मादात्मन आकाशः संभूत इत्यादिना ब्रह्मण एवोपादानतो ब्रह्मण
ब्रि द्विपदादिसर्वप्रपंचोत्पत्तिकथनेन कार्यस्योपादानादन्यत्वाभावस्यानेन ब्रह्मण्यपि तावत् स्थानमुक्त्वा अनेनार्थेन नेह नानास्ति किंचनेत्यादिवाक्यैः प्र स
पंचे निषिद्धे एकमेवाद्वितीयं ब्रह्मेत्येतस्मिन् प्रतिपत्तिर्भवति अन्यथा ब्रह्मणः स्पृष्टिवाक्यैः सप्रपंचत्वमनुक्त्वा प्रथमत एव नेह नानास्तीति निषे
मुक्ताप्रपं धे हि निषिध्यमानं घटस्यात्मनस्तत्त्वं दृष्टत्वात् प्रपंचसत्त्वशंका स्यादिति श्रुतिर्मन्यते सप्रपंचब्रह्मोपासनं तु वाचं धेनुमुपासीतेत्यादिवदारोपितप्रपंच
विषयत्वेनाप्युपपद्यते नन्वेवं निःप्रपंचब्रह्मण आरोपितत्वेन उपास्यविषयत्वं किं न स्यादिति चेन्न तस्योपास्यत्वात् तदेव ब्रह्म त्वं विद्धि नेदं वारी
यदिदमुपासते इत्युपास्यत्वनिषेधात् निःप्रपंचब्रह्मणो ह्युपासनाविषयत्वे आरोपितरूपेणोपासनोपपत्तेः प्रतिवेदांतं तात्पर्येण प्रपंचनिषे
धानुपपत्तेश्च निःप्रपंचत्वस्यैव पारमार्थिकत्वं उपक्रमादिलिंगैस्तात्पर्येणावधारितत्वात् अनादिसिद्धरूपवदवधारितत्वस्य पारमार्थिको भवितुमर्हतीति सर्वासां
श्रुतीनां उपक्रमादिभिस्तत्प्रधानत्वात् निःप्रपंचब्रह्मपरत्वस्यैव दर्शनादिति सत्यार्थः तस्मात् पारमार्थिको निःप्रपंचमेव ब्रह्मेति अलं संग्रहव्याख्याने
अतिविस्तरेण ४० नन्वेवं सहस्रशः श्रुतिवाक्यैर्निरूपितत्वे एतादृशो मुक्तिविमुक्तिरात्मा नोपलभ्यते तत्कथं परमात्मास्तीति सादृश्यकारीत्याशंक्या
हगतं नित्यमात्मानं लोके ब्रह्मत्वेन यथा योगी योगाष्टांगैः प्रज्वलितज्ञानमयाग्नौ दग्ध्वा आत्मानं परिशिष्टं च विदुर्बुधाः ४१ रागाः मुक्तरूपादिकलुषीकृत
मात्मानं दग्ध्वा ब्रह्मत्वप्रतिबंधकरागादिदोषविधुरं चेतसि ज्ञानं विद्धि इति संबंधः कथं दग्ध्वा कानि तान्यष्टांगानि योगाष्टांगैः प्रज्वलितज्ञानमयाग्नौ योगः
प्रत्यग्ब्रह्मणोरैक्यं तत्साधनभूतैरष्टांगैः निर्गुणविषये यमनियमादिभिरष्टभिरंगैः निर्गुणयोगाष्टांगानि च आत्मयोगग्रंथे योगविवेके उक्ता

ह०मी०
२६
प

26

हृत्संतापं पस्यादि पादपद्मीसक्तस्य वा प्रमेयो न संसरति कुमार्गमवाप्नुवंति लोकांतमात्मसुखमनुभवतः प्रचारं कैवल्ययोगीगुरुणामभ्रांतां मनो
मे २ इतीन्द्रेंद्रसमासोसुंदरम् मिति द्विरेफं वेरी कृतें इति पूर्वं दृश्यमंदवीर्यं मं रस्मितम्प्र सरनं इति लोकद्वंद्वं देहि नेंद्रकुलनंदनेरामचंद्र २ रत्नो मंडलखंडित
महावेतुं डमुंड लेशदोर्दंड निखिलांडपिंडनंदकृतोयोदंतपामुहिमिः ध्येयं दंडकमं लोकपकरगोष्ठं डाम्बुवेशोभवं गंडकुंडलमंडितेरघुनिकोदंडपाणिं भजे
इद्धवलेंद्रमसोसुंदरमिंदुकृदं वं हार वं इष्पोखं हितपादं भं ज्ञा मं दमं दह सितोल्ल सदाननेंदुं वंदामहे वयम मं दमदं विवेकं ॥ इति श्रीमत्परमहंसपरिव्रा
जकाचार्यकैवल्यानंदयोगींद्रपादकमलभृंगायमानस्वयंप्रकाशाख्ययतिविरचिता शंकरभगवत्पादकृतहरिस्तुतिव्याख्या हरितत्वमुक्तावी
लीसमाप्ता समाप्ता संवत् १८७२ मिति आषाढवदि द्वादशी १२ मंगलवार लिखितं श्रीसेनलाल कायथ श्रीरामजी सहाय ॥ शुभं ॥

राम०
२६

योगैरुपासनाभिर्ध्यानाभक्तिभिर्भजनं तेन यायं समाराध्यात्मनि स्वस्मिन् स्वरूपतया संततं वर्तमानमिहैव जीवन्नेव देहे विशन्ति तदात्मानो भवन्तीत्यर्थः अन्य
स्य प्रवेशस्यासंभवात् तमीडे ॥ ५२ ॥ इदानीं स्तुतिकर्तुः फलाभिधानपूर्वकं स्तोत्रमिति पापादिति पापनाशकं स्वात्मनि संतं पुरुषो यो भक्त्या स्तौति तां गिरं सं वि
ष ष्णुरिमं मां स्वात्मानं स्वात्मनि संतं स्वसदेकरूपं ॥ ५३ ॥ यो विष्णुरेवं भक्तं पायाद्रक्षतु तमीडे इति संबंधः कथंभूतं स्वात्मनि संतं विष्णुरूपी तिष्ठन् भे
देन वर्तमानं भक्तं स एव मुख्यो भक्तः चतुर्विधा भजन्ते मामित्युपक्रम्य ज्ञानी त्वात्मैव मे मतमिति स्तुतेर्भगवद्वाक्यात् नीचैः सुकृतान् सत्यान् पापशमनात् द्व
न्द्वपापादिदेवान्भजन्ति ये माधवनिंदकास्ते पूर्णः सदानंदरूपो हि विष्णुः इति भेददर्शिनां निंदितत्वाच्च केनापि नाम्नापि येन विष्णोस्तत्र स्तोत्रप्रवर्तितस्तत्राह
स्वात्मानं स्वस्यान्तः करणं स्वात्मनि स्वस्य स्वरूपभूतेमपि संहृत्य निरुध्य श्रीगिरसमं गान्धारसंभूतमेव हरिवाच्यगानं रसरूढिमिति श्रुतेः देहधारणं नामपागे
27 न परिशिष्टं चिदानंदरूपमित्यर्थः इमं मां सदाभक्त्या स्तौति त्रिपथगामित्रेन स्तौति त्वभिधायेन विष्णुः पापादिति संबंधः तमीडे ॥ ५३ ॥ इदानीं स्तोत्रपाठका
नां स्तोत्रार्थमजानतां पाठमात्राद्देवं विष्णुलोकप्राप्त्यानंतरमुक्तिर्येन स्तोत्रार्थज्ञानं तमिहैव परिपूर्णपरमानंदचिदेकाकाशविष्णुरूपेणावस्थानरू परमा
स्य पमुक्तिं च फलं दर्शयन्स्तोत्रमुपसंहरति इत्थमिति इत्थं स्तोत्रं भक्तजनेन्द्रं भवभीतिध्वान्तार्कप्रभं भगवत्पादीयमिदं यः विष्णोर्लोकं पठति शृणोति व्र
जति शेज्ञानं ज्ञेयं स्वात्मनि चाप्नोति मनुष्यः ॥ ५४ ॥ यो नरः इत्थमुक्तप्रकारेण इदं स्तोत्रं भक्तानामधिकारिणां भक्तजनेन्द्रं विष्णोर्भक्तिमद्भिः जनैः
पठ्यमिति पाठ्यं भवभीतिध्वान्तार्कप्रभं संसारदुःखतमःसूर्याभं भगवत्पादीयं सर्वज्ञः श्रीशंकरभगवत्पादैः सकललोकानुजिघृक्षया प्रणीतं पठति अ
न्येभ्यः शृणोति पठत्सु सत्सु स्वयं शृणोति सविष्णोरनंतकल्याणगुणगणमहासागरस्यानंतलीलाविस्तारस्य स्वशीकृतभक्तलोक
स्य शुद्धसत्त्वरूपस्य सर्वज्ञस्य सर्वशक्तेः भगवतः परमेश्वरस्य लोकं वैकुण्ठाख्यं व्रजति गच्छति सोऽपि एतदर्थपरिज्ञानी पठति सः स्वात्मनि ज्ञानेनाज्ञानसाक्षात्कार
ज्ञेयं तद्विष्णुपदं अखंडचिदानंदघनरसं हृदि हेमाद्रौ स्वयमेव स्वप्रकाशपरिपूर्णपरमानंदब्रह्मात्मना अवतिष्ठते इत्यर्थः अनन्ये दृश्यते ब्रह्मवती हि श्रुते तं
रिति भावः ॥ ५५ ॥ गेयापद्याश्रितवचोविचिन्त्या वादिकोलेयकैर्मल्लिनाथानि विशोधिता नितरां सामग्रुद्रुमपि पदं च नेमं दीपं यसमिश्रं पाकरगुरोर्विष्णुधाः

CC-0. Lal Bahadur Shastri University, Delhi. Digitized by Sarvagya Sharada Peetham